

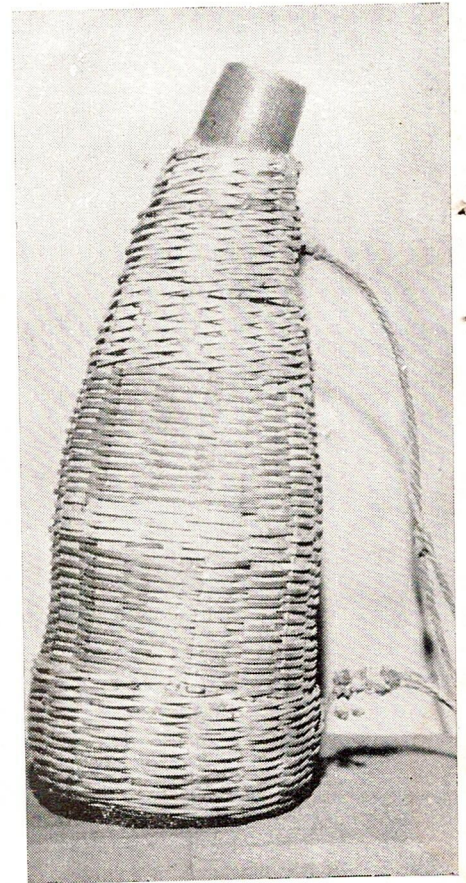
आदिवासी संशोधन पत्रिका

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

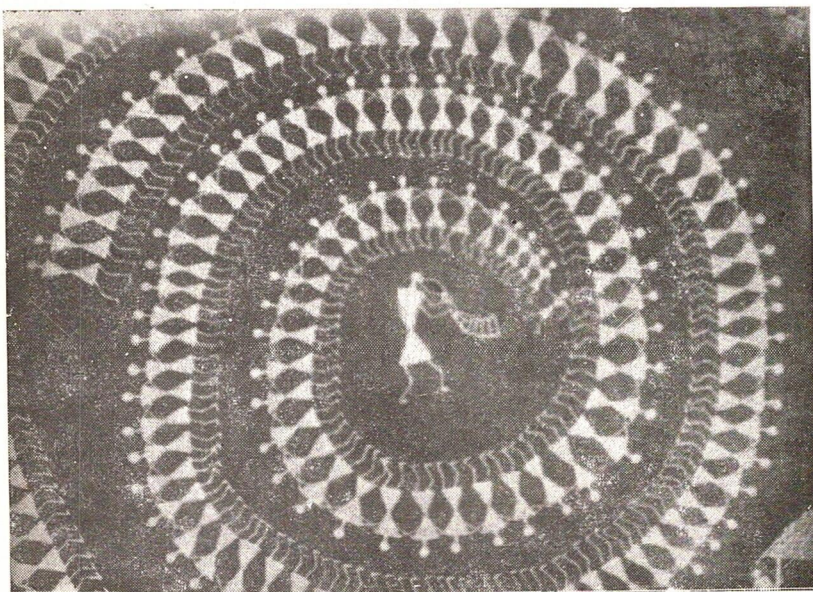
Tribal Research And Training Institute, Maharashtra State, Pune

“Kundedu”, Musical Instrument of Gonds

“वेत्वाबोर्क्या” Water container of Gonds

Traditional painting of Warli Tribe, Tarpa dance

EDITORIAL

The Tribal Research Bulletin is devoted to provide objective reading material based on first hand field research and observation on various aspects of tribal life. Articles covering tribal life and culture and their problems as well as developmental activities going on in tribal areas and its impact are invited from social scientists and persons having deep involvement in tribal matters. It is bi-annual publication, first of its kind in Maharashtra.

We have great pleasure in bringing out the third issue of the Bulletin. Besides articles, special news item, Statistics on Tribal Education and a brief review of the work done by the Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation Limited has been given. It will also give information regarding research projects completed by the Institute. We hope the research findings will be very useful in preparing development programmes and in policy making. We are sure that the Bulletin will play an important role in diffusing information on tribal matters and will be helpful to the administrators and social workers in tribal development.

G. M. GARE

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Vol. II. No. II. March 1980

A Bi-Annual Journal of Tribal Research and Training
Institute, Maharashtra State, Pune

Editor : Dr. G. M. GARE

Associate Editor : Dr. P. R. SIRSALKAR

Publisher : Dr. G. M. GARE
Director

Tribal Research and Training Institute
28, Queens Garden, Pune 411 001
Maharashtra State

Printer : Manager

Government Central Press
Bombay

CONTENTS

	Page
Editorial ..	1
Struggle against economic exploitation— Achievements by Maharashtra State Co-operative Tribal Development Corporation ..	3
P. K. M. Roy	
Health and Nutritional status of the Madia Gonds	12
G. M. Gare	
Socio-Cultural Matrix of Bhils on the Border of Rajasthan	16
N. N. Vyas	
Ethnographic Note on Gond Tribe ..	22
P. R. Sirsalkar	
Contribution of Forest Labourers Co-operative Societies—Their limitations and possibilities ..	25
G. M. Gare and D. T. Birari	
Statistics on Tribal Education in Maharashtra ..	29
Statistics on Land Alienation and Restoration of Land to Scheduled Tribes persons in Maharashtra	30
आदिवासी विकास महामंडल : अधिक शोषण मुक्तीची वाटचाल पो. के. अेम. राँय	31
Statistics regarding Government Ashram Schools in Maharashtra	37
आदिवासी मुलांचे शिक्षण—अनुभव व प्रयोग श्रीमती अनुताई वाव	40
आदिवासी हस्तकलेचे व्यवसाय अुत्तमराव सोनवणे	44

Struggle Against Economic Exploitation

Achievements

by

Tribal Development Corporation

P. K. M. ROY

Ex-Managing Director, M. S. C. T. D. Corporation, Pune

Introduction

If 1977-78 was a year when the Government of Maharashtra recognised this Corporation as its chief instrument for the removal of the economic exploitation in the tribal areas, the year 1978-79 is a standing testimony through the activities of the Corporation that given a political will, a dedicated leadership and a well-organised team of even an inexperienced but honest and sensitive staff, we can dream the impossible dream of banishing the old familiar economic exploitation of the tribals and the tribal areas of Maharashtra.

The main activity of the Corporation during 1978-79 has been the monopoly purchase. The Maharashtra Tribals Economic Condition (Improvement) Act, 1976 which prohibits private trade in certain specified tribal areas was operative in 7 talukas in 1977-78. Encouraged by the response from the tribals, the Government of Maharashtra took a decision that the scheme of monopoly purchase under the said Act by the Tribal Development Corporation should be extended to 40 out of the 48 tribal talukas and increased the specified commodities from 12 to 24.

In order to effect this purchase under the above mentioned Act during the season 1978-79 the Corporation opened 467 Collection Centres in 10 districts within the 40 specified talukas. Equipment consisting of 1704 weighing sets and 717 tarpaulins valued at Rs. 17,97,142.19 had to be purchased as the sub-agents were not in a position to make such heavy purchases in time. The Corporation had also to make arrangements for storage at the collection centres, central storage centres and sales points. In view of the shortage of godown facilities in tribal areas the Corporation had to approach all available sources including the Collectors, Forest Department and even private houses. However, the procurement was much more than the available storage capacity and this did create problems of stocks lying in open for a considerable period.

The Corporation for the processing of rice engaged 43 Rice Mills, 24 of them being co-operative Rice Mills and the remaining belonging to private agencies. With the sudden expansion in 40 talukas the Corporation had to also open three additional Regional Offices at Nandurbar, Nagpur and Pune and 19 Marketing

Offices. For equipping these offices with the necessary furniture and tools the total assets purchased were to the tune of Rs. 45 lakhs. The Corporation also had to undertake a vigorous recruitment in view of this new programme and also take personnel on deputation from Government. The total strength increased from 348 to 1429. 83 per cent of the total strength is from the tribal candidates. The break-up of the recruitment is as follows :—

Scheduled Tribes	..	1190
Scheduled Castes	..	76
V. J./N. T.	..	32
Others	..	131
		<hr/>
		1429

In order to make the purchases estimated at a value of Rs. 800 lakhs the Corporation received from Government a total share capital contribution amounting to Rs. 274.52 lakhs to serve as a margin money for raising the required finance against guarantee from the State Government. The Maharashtra State Co-op. Apex Bank sanctioned a hypothecation cash credit limit of Rs. 500 lakhs for the period ending 30-9-1979.

It is needless here to labour the obvious that the Corporation had to face seemingly in-surmountable problems in view of this sudden expansion. To add to these problems, the sub-agents i.e. the Adiwasi Co-op. Societies were themselves new creations who neither had the experience of such purchases nor the necessary personnel. Moreover, the suddenness of the expansion and the crisis which came with every new day literally gave no time to the management and the Managing Director to tie the loose ends

like stocks lying in the open in some remote centres or problems of delay of payment of a few days in some remote centres before the introduction of the Hundi system. There were valid reasons for these lapses like lack of storage facilities which could not be built overnight, the non-availability of coins/funds with branches of the D. C. C. Banks, absence of the Chairman of an A. C. S. for signing cheques of these sub-agents, absence of some Marketing Inspectors for countersigning the Hundis and on some occasions arrivals of various commodities beyond expectation. To add to these problems the recruitment itself took some time, as interviews had to be conducted at various districts and detailed postings had to be given after a proper scrutiny of the interview charts. The equipment purchase order of so large a quantity especially of weighing balances created a problem even for the suppliers, as the time limit given by the Corporation ranged from 4 days to 10 days against the normal delivery period of 30 days. These problems though genuine, however, gave a necessary handle to those who opposed the monopoly purchase and whose age-long empire was suddenly crumbling to have a snipe at the scheme.

Monopoly purchase

The total procurement made up to 30th June 1979 was 6,87,935 qtls. of specified commodities valued at Rs. 771.35 lakh. The break-up of the major commodities procured is as given below:—

Name of the commodity	Procurement in quintals	Value Rs.
1. Paddy	3,12,147	3,24,11,958
2. Jowar	65,770	54,33,039
3. Warai	84,852	98,01,006
4. Tur	28,910	79,05,192
5. Groundnut	43,460	95,45,878
6. Miscellaneous (including M.F.P.)	1,52,796	1,20,38,101

The total number of tenderers at the 467 centres as on 30th June 1979 was 9,76,263 of which 7,56,108 were tribal tenderers representing 77.45% of the total tenderers.

The monopoly purchase by the Corporation under the said Act has undoubtedly awakened the tribals perhaps for the first time in their history in such large-scale manner to the fact of the extent of their exploitation. For the first time in many of these talukas, the tribals have been given a purchase price of their produce according to its reasonable value which was in accordance with the then ruling market price of a particular area.

Name of the region	Quantity	Value
1. Thane	1,85,361	1,43,48,544
2. Dhule	1,04,878	1,58,77,057
3. Pune	34,593	32,81,248
4. Yavatmal	19,118	39,60,272
5. Nagpur	42,510	38,85,690
6. Chandrapur	1,13,964	1,03,86,815

To this extent, it can be said that the impact on the tribal community because of this monopoly purchase has been spectacular.

It is also heartening to note that during the year 1977-78 the monopoly purchase in 7 talukas was to the tune of Rs. 1,05,435 quintals.

During 1978-79 the procurement during the same period in the same areas was 1,46,324 qtls. representing an increase of 40% in the arrivals.

This clearly indicates that the tribals are gaining confidence to sell their produce at our Collection Centres and that they are also openly avoiding the clutches of the traditional private traders of their areas.

During 1978-79 Nashik region has procured the maximum quantity (1,87,511 quintals valued at Rs. 2,53,95,548). Details of the procurement of the other Regions are as given below:—

The analysis of the specified commodities tendered at 467 collection centres in the specified 40 talukas reveals the following picture :

(i) The tribals by and large continue to bring their produce in head loads 7,56,108 tribal tenderers tendered about 3,32,681 quintals whereas 2,20,155 non-tribals brought an equal amount of stock. In Yeotmal, Nagpur and Chandrapur the quantity tendered by the non-tribals is more than that tendered by the tribals. Necessary corrective actions will have to be taken for the next season in these three regions.

(ii) The details of the tenderers commodity-wise are as below :—

Commodity	No. of tribal tenderers	Quantity tendered	No. of non-tribal tenderers	Quantity tendered
1. Paddy	59,025	1,76,977	44,261	1,35,170
2. Jowar	13,475	22,461	11,382	43,309
3. Warai	31,871	65,598	9,919	19,254
4. Nagli	10,748	11,251	836	2,435
5. Udid	12,179	9,827	1,189	4,864
6. Tur	20,638	19,988	3,797	8,922
7. Hirda	32,514	24,916	856	2,186
8. Nigerseed	1,541	2,557	728	2,087
9. Groundnut	43,683	25,263	12,298	18,197

This table shows that the commodities e.g. Warai, Nagli, Hirda and Nigerseed are grown basically by tribals and that there is a need to improve the yields by the introduction of improved practices so that they can at least reach the level of production of the non-tribals who live within the tribal areas.

Complaints were received from time to time that the FAQ grading cuts were very severe. A random study of 25 societies in Pune and Yavatmal regions reveals that this is far from being true. Less than 1% of the tribal tenderers had a FAQ cut more than Rs. 10 whereas 15% of the non-tribal tenderers had cuts more than Rs. 10,515 out of 70,160 tribal tenderers and 1,470 out of 9,690 non-tribal tenderers had FAQ cuts more than Rs. 10. A cursory glance at the list of 515 tribal tenderers also shows that they were comparatively well-to-do cultivators.

These figures also reveal to some extent that tribal tenderers bring commodities with lesser refractions.

Name of the region	Procurement	Stocks lying in open with	
		A.C.S.	T.D.C.
	Qtls.	Qtls.	Qtls.
Thane	1,80,347	3,200
Nashik	1,82,486	4,800	8,684
Chandrapur	1,11,389	5,400	5,882

A tribal cultivator has, therefore, not been affected as has been projected by these complaints. In fact an analysis of the moisture cuts in Thane District shows that for the region as a whole the cut has been less than 1½% against the recommended standard. Moreover, the foreign material found in a bag of paddy during milling ranges from 3% to 5%. There is a need for a better grading which will ensure that a tenderer gets the most reasonable price without bringing any burden to the Corporation. This will come only with experience.

Storage of Food grains

467 Collection Centres were set up in the traditional trading centres of the Adiwasis and only 135 have proper storage facilities ; 332 Collection Centres had no arrangements for storage at all and stocks had to be kept in open. In Chandrapur District as well as in some of the inaccessible pockets of Bhandara and Dhule Districts stocks were in the open for lack of storage and they could not be moved to safer storage even by January because of the inaccessibility.

The following details will reveal the procurement and stocks lying in the open with the A.C.S. and T.D.C. as on 21st May 1979 :—

There is therefore a need to accelerate the completion of the construction of godowns at the A.C.S. level. The procurement figures will also reveal the occupancy potential for each godown and the need to re-design these godowns as per the requirement of each area.

The shortage of diesel in Vidarbha during 1979 further accentuated the problem of transporting in addition to the contractors being unwilling to work in hilly and inaccessible areas.

The price fixed by the Collectors in most of the districts was by and large reasonable except in a few cases where the price was abnormally high

e.g. red chilly in Amravati at Rs. 1,085 per quintal, Tur in Dhule at Rs. 349 per quintal, gram in Nashik at Rs. 243 per quintal, paddy Gari Kolapi in Nashik at Rs. 153 per quintal, Warai in Nashik at Rs. 138 per quintal. While protecting the interest of the tribals as a producer it is also necessary to take into account the Adiwasi as a consumer as most of the local varieties, especially of paddy, are consumed within the tribal areas themselves and in some of the districts, the percentage of landless labourers amongst tribals is over 60 per cent.

A total of 43 rice mills were engaged ; of them 24 were co-operative rice mills. The total quantity of rice processed as on 30th June 1979 is 1,99,327 quintals. The details of the out-turn of rice regionwise is as follows :—

Thane : 56.1%. Nasik : 56.2%.
Chandrapur : 55.25%. Nagpur : 56.78%.

The above out-turn is a mean average of single and double polished rice. This out-turn can be improved considerably if the foreign material within paddy is reduced below the tolerance limit with stricter grading, paddy is not left open to the sky and the outdated machinery of many of the rice mills is improved and modernised.

The total sales as on 30th June 1979 including contracted sales are to the tune of Rs. 4,06,63,700. The details of sales and the percentage of total procurement commoditywise are as follows :—

Paddy/rice	..	49,48,200	25 per cent
Jowar	..	46,37,000	70 per cent
Groundnut	..	90,62,000	91 per cent
Nigerseed	..	13,33,000	93 per cent

While the Corporation could dispose of most of the commodities advantageously, the disposal of paddy and

rice is a matter of concern. The processing of paddy takes some time and in some districts like Chandrapur the procured paddy could not be shifted to the rice mills because of the inaccessibility of many areas. This is a perennial problem. Moreover, the price fixed by many collectors for 'A' grade of paddy like Gari Kolpi of Nashik, Kolam of Thane has been on the very high side. The high rate of paddy and poor milling by the rice mills have posed difficulties in selling our 'A' grade rice.

Item	Quantity procured in quintals	Value in Rupees	Quantity sold in quintals	Value in Rupees
Charoli	.. 0.30	611.00	0.27	810.00
Hirda	.. 27,102.00	16,21,111.00	19,631.00	16,68,327.00
Gum	.. 118.00	57,538.00	16.00	7,173.00
Mohaseed	.. 568.40	84,318.00
Fodder	.. 73,187.00	10,26,919.00	59,398.00	13,91,907.00

The striking feature of the sales during 1978-79 as on 30th June 1979 is the export of Nigerseed through NAFED. Jowar which was purchased under the price support scheme and which Government did not take over even after lot of efforts, was sold in the open market at profitable rates. Rice and Tur Dal, after being properly cleaned was sold in the retail packets of 3 Kgs. through MAFCO, MAVIM and some Co-operative organisations. Rice was also sold to Government employees by giving them facilities to repay in three instalments. Government in Social Welfare Department also passed orders that all institutions under its control should buy these procured commodities from the Corporation only.

The total business with NAFED as on 30th June 1979 is Rs. 36.2 lakhs

representing the link of tribal producer with a national organisation for the sale, giving him the maximum price for a given commodity. There is a need for an even greater link with other Co-operative or State run organisations. The sale of groundnut, Warai, Nagli have been at profitable rates. The sale of rice, Tur and gram have led to some loss. With regard to the purchase of Minor Forest Produce viz. Gum, Hirda, Charoli, Mohaseed and Grass the total turn-over is as given below :—

The procurement of Charoli, Gum and Mohaseed has been much below the expected arrivals and the Corporation lost Rs. 3,92,485 by way of royalty paid to the Forests Department. In the collection of Minor Forest Produce our experience shows the A.C.Ss. have not been able to undertake this work efficiently.

The purchase of grass is however a success story by itself and perhaps in no other agricultural or Minor Forest Produce there is such severe exploitation of the tribals. In the tribal areas of Thane, especially Palghar, Dahanu Talukas a few private traders have purchased dry grass from the tribals at a price which ranges between Rs. 2 and 10 per 300 kgs. whereas the Corporation entered this market and purchased the grass at the market rates which worked out around Rs. 42 per 300 kgs. These traditional grass traders

raised a hue and cry in a bid to obstruct the entry of the Corporation. The Government did not rescind. Having failed to pressurise Government the traders and their musclemen started threatening with physical assaults on our staff and all those who were willing to help the Corporation by leasing out some open lands for the setting of collection centres etc. Meetings were taken by these traders at all important places to prejudice the minds of the local tribals. The Corporation in the midst of all difficulties took up this challenge by conducting meetings at village levels with the help of the local MLAs and by meeting the tribal population explaining to them that the entry of Corporation was to protect their interest. It was through these meetings and various help rendered by the Collector of Thane and the district machinery that the Corporation started procurement and the local tribals cut the grass of their own fields and brought to these collection centres in open defiance of the local traders. They came in small numbers in the beginning but when they came to know of the benefits they started pouring at these collection centres. In fact, some of them on their own came even to protect the heaps of grass from mischief by the agents of the traders. They guarded these centres with lot of personal touch. These local traders because of their link with the Bombay market successfully blocked the entry of the Corporation in the Bombay market. This grass eventually was sold to the drought prone areas of Dhule, Jalgaon and Akola Districts and before the rains come, the Corporation was able to dispose of all the stocks much against the prediction of the local traders that the Government and the Adiwasis would have to face a financial ruin.

The monopoly purchase scheme has given to the Adiwasis their birthright to sell their own produce at market rates. In spite of all difficulties the Corporation has been able to dispose of its agricultural and Minor Forest Produce in the best possible-manner, in spite of its infancy in marketing operations.

Through a systematic and well planned advertising campaign to project its image, the Corporation is today being approached by national and multinational organisations for the marketing of its products. It can be said that the Corporation is laying the foundation for an effective normal marketing in tribal areas.

The monopoly purchase scheme, has given a spurt of new life to dying or dead Co-operative organisation in the tribal areas i.e. Co-op. Rice Mills. The business turnover of the Corporation with Co-op. Rice Mills is to the tune of Rs. 7,97,308. The commission paid to the ACS is Rs. 25,11,054.64. The Market fees paid to the respective APMCs is Rs. 2,56,846.03 and Octroi charges Rs. 39,148.00.

The interest paid so far to the Maharashtra State Co-operative Bank is Rs. 19,96,551.26. Inasmuch as we have gained from them, these institutions have also gained by our presence in the tribal areas for the tribals.

CONSUMPTION FINANCE

In the history of tribal development, the Government of Maharashtra entered yet another innovative field by entrusting this Corporation with the distribution of Consumption loan, a very important and standing felt need of the tribals. In June, 1978 Government decided to distribute Consumption loan to small cultivators as well as to landless labourers and village artisans in the 40 talukas of Tribal Sub Plan area.

A Revolving Fund of Rs. 3 crores was created for this purpose. The Tribal Development Corporation was appointed as Chief Agent and custodian of this fund of Government. This came at a time when the Corporation was concentrating its work in seven talukas of the State and many of the tribals were not yet covered by the Adiwasi Co-op. Societies, in view of their recent amalgamation. Needless to say, this came as a challenge to the Corporation as arrangements were to be made for a new enrolment drive by the Adiwasi Co-op. Societies, preparation and sanctioning of loan cases, purchasing and transporting stocks to more than two hundred centres and for distribution of foodgrains, cash and other components of the loan in a very short time. Above, all the Tribal Development Corporation had no infra-structure in many areas like Dhule, Nagpur and Bhandara Districts. In spite of these difficulties the scheme was implemented without any loss of time. Loans were distributed to 1,60,000 families through 241 Adiwasi Co-op. Societies who were appointed as sub-agents of the Corporation. The distribution was done through 288 centres opened in the tribal areas. Amongst the supplies were Chillies, salt, edible oil, sarees and Dhotis (in Vidharbha areas) in addition to foodgrains. Foodgrains were taken basically from Collectors in order to avoid such heavy purchases from the open market. The total loan amount distributed was Rs. 1.76 crores. The cash component was restricted upto 30 per cent. It was gratifying to note that by and large the whole distribution was completed in time in spite of the innumerable difficulties in almost all areas.

The most striking feature of the achievement is that Consumption

Finance has been distributed to landless persons to the extent of 80 per cent. It shows the courage of Government to distribute loans to a landless tribal who is otherwise by normal norms an unviable entity. The landless tribal on his part, saw in this scheme, a desire of Government to come to his help in his hour of need. His membership of the Adiwasi Co-op. Society, an otherwise futile and superfluous action of joining a credit society which does not give credit to him, suddenly started to become meaningful. Most of the landless tribals thus came to join the Adiwasi Co-op. Societies as members on their own accord. During the short period, 75,000 persons were enrolled as member of Adiwasi Co-op. Societies, the most spectacular enrolment being in Thane District. The success of this membership drive is an indication of how dear the Consumption Finance Scheme is to the tribals.

The Scheme also helped the Adiwasi Co-op. Societies, because through the membership drive they could build up their own share capital base. The survey of the Tribal Research Institute, Pune also indicated that the Consumption Finance had a salutary effect in keeping the price level constant during the difficult months from June to September.

Moreover, many of the tribals who have been pledging their produce to the traders, during the lean months in exchange of a small loan did not have to undertake such distress sale of standing crops. The procurement figures of 1977-78 and 1978-79 under the monopoly purchase scheme in talukas like Surgana show that the arrivals from tribals had actually increased testifying to the removal of exploitation to some extent during these months. In

achieving this the scheme had achieved the aim to meet the felt need of its target group.

The Consumption Finance Scheme also helped the Corporation to dispose of some of its stocks and initiated it to make preparation for the monopoly purchase during the ensuing Kharif season of 1978-79.

The total amount recovered as on 30th June, 1979, was Rs. 49,95,785.64 representing 29% of the total amount distributed. The districtwise break-up is as given below :—

Serial No.	Name of Region	Name of District	Amount distributed		Recovery made upto June 1979		Percentage
			Rs.	P.	Rs.	P.	
1	Nandurbar	Dhule	48,65,990	00	12,18,830	00	26.00
2	Nagpur	Nagpur	2,60,193	38	66,690	23	25.63
		Bhandara	7,25,535	32	1,49,502	98	22.00
		Total	9,85,728	70	2,16,193	21	22.00
3	Pune	Pune	4,04,524	00	1,64,798	76	40.73
		Ahmadnagar	6,51,425	00	1,69,903	50	26.08
		Total	10,55,949	00	3,34,602	26	31.68
4	Nashik	Nashik	35,55,081	04	15,54,448	85	45.00
5	Yavatmal	Yavatmal	14,29,885	78	1,95,878	00	12.00
		Amravati	5,35,192	30	29,273	75	3.12
		Total	19,65,078	08	2,25,151	75	7.50
6	Chandrapur	Chandrapur	16,09,435	30	3,73,281	83	23.42
7	Jawhar	Thane	35,83,640	22	10,80,270	35	31.25
Grand Total			1,76,20,902	34	49,95,785	64	29.00

The recovery under Consumption Finance as shown above compares favourably with the crop loan recovered by the Co-operative banks. The highest recovery is in Nashik District which is around 45%. The lowest recovery is in Melghat of Amravati District which is only 3.12%. The main reason for this is that Melghat was under scarcity

during the year under report. It is heartening to note that the recovery of some of the Marketing Officers has been extremely good viz. Igatpuri in Nashik where the recovery was around 60% and Dhadgaon in Dhule District where the recovery was around 55%.

Since the distribution of Consumption Finance is basically to small tribal cultivators and tribal landless labourers the recovery necessarily is to be made in instalments. Even this recovery of 29 per cent

amounting to Rs. 49 lakhs is actually a sum total of daily recoveries of Rs. 3 to 4 per individual spread over a period of 3 to 4 months. This recovery can be effectively made either if a door to door campaign is taken which obviously is very expensive or by linking it with the monopoly purchase and Employment Guarantee Scheme

works. This linking could not be effectively made during 1978-79 because almost all Adiwasi Co-op. Societies were busy making arrangements for monopoly purchases during which period almost every new day brought in some crisis or the other. With regard to Employment Guarantee Scheme works many of the implementing agencies found it strange and burdensome to co-ordinate and Co-operate in the recovery of the small amounts of the Consumption Finance. These were the teething problems which had adversely affected the recovery of Consumption loan.

In spite of the above reasons, the recovery of 29 per cent need not cast any gloom on the future. If there is a more effective linking between Employment Guarantee Scheme, Monopoly Purchase and Consumption Finance the recovery can go up as high as 60 per cent of the distributed amount. In some of the remote areas, it was observed that tribals of their own had lined up to pay the dues of Consumption Finance.

While many of the Adiwasi Co-op. Societies have done their best to effectively distribute this loan, it must also be mentioned that in some cases the Adiwasi Co-op. Societies had refused to recover the amount on some plea or the other. But by and large the success of the Consumption Finance Scheme and its implementation has been due to the co-ordination between the Adiwasi Co-op. Societies and the Tribal Development Corporation.

Primary Units

The pre-occupation of the Corporation in general during the last two years in Monopoly Procurement and Consumption Finance Schemes had an adverse effect on the sale of Consumer's items in the tribal

areas through the 62 Primary Units of the Corporation. This was due to the fact that the organisation of the sudden expansion took completely all the time of all the Officers and the staff of the Corporation. In spite of the facts mentioned above, the Primary Units continued to sell the tribals, during 1978-79. The total sales effected by these Units were to the tune of Rs. 54 lakhs indicating a gross profit of Rs. 3 lakhs. In Chandrapur, the Corporation had expanded its sales of salt by exercising its control over the rates of salt fixed by the traders. In view of the high prices required to be paid by the consumers specially in the case of paddy and chillies, the Corporation did not find it competitive to sell these items through the Primary Units. It may be mentioned that the sale of commodities worth Rs. 54 lakhs, wherever it was made, was lower than the price fixed by the local traders.

The Corporation continued to be present in some of the important tribal fairs in the state. The most important being the Mahalaxmi Fair in Thane District. Five thousand

During the year 1979, the Government of India decided to introduce Public Distribution System for the proper distribution of essential commodities through this Scheme. This Scheme is actually what this Corporation has been implementing in the Tribal areas. The Scheme was made effective from 1st July 1979.

The Corporation was appointed as the wholesale agency for supplying the Consumers' and the manufactured goods to the Janata Shops in the Tribal areas and has been held eligible for the same facilities from the State Government as would be available to the State Co-op. Marketing Federation Ltd. and the State Co-op. Consumers' Federation Ltd. in the Non-Tribal Areas.

Accordingly arrangements were made to open 242 Janata Shops in the equal No. of Adiwasi Co-op. Societies in 40 out of 48 talukas of the Tribal areas from the 1st July 1979 and the following quantities of Consumers' goods were supplied to all the concerned Adiwasi Co-op. Societies in the last week of June 1979.

(1) No. of Janata Shops	242
(2) Quantity supplied—	
(i) Tea	9,700 kilos
(ii) Matchboxes	242 bundles of 60 dozers each.
(iii) Exercise Books	968 Dozens.

tribals and some non-tribals purchased goods worth Rs. 20,000 during the fair at prices which were much less than those fixed by the local traders e.g. we sold salt at 15 paise per kg. against the traders' price of 50 paise per kg. which was eventually brought down to 20 paise to compete with the Corporation. Last year the sale at Mahalaxmi Fair was Rs. 12,000.

The Janata Shops started sales from 1st July 1979 at the rates laid down by Government.

With the introduction of the Public Distribution System and the aim of strengthening the Consumers activities of the Corporation in the Tribal areas, the Corporation is undertaking a study regarding the Consumption pattern and choice

of the tribals and purchase methods and places for various commodities required for Consumption purposes. In the Tribal areas for example Tea is being purchased from NAFED Branch from Gauhati and Match Boxes especially prepared from South India. A detailed study has been made by a Consultant of the Socio-Economic Consumption needs in Thane District and setting of shops according to the natural and traditional catchment areas. This exercise has indicated that even a very low estimate about 97 shops of varying sizes can be set up in the Tribal talukas in Thane District where the expected sale annually would be around Rs. 2 crores. Taking this as a note, it therefore indicates the programme of distribution in the Tribal areas through the Adiwasi Co-op. Societies and Tribal Devp. Corporation can very well go up to about Rs.10 crores annually with a profit margin for the Corporation upto 2 per cent and profit margin for the Adiwasi Co-op. Societies upto 5 per cent.

In accordance with this plan, in Thane District a Central Depot has been opened at Jawhar and the purchases have been made in accordance with the recommendations of the reports of the Consultant. The results have been very encouraging and in Jawhar Taluka all the Adiwasi Co-op. Societies are also purchasing from this shop and they are able to compete favourably with the local traders. During the year 1979-80 the Corporation intends to expand its activities on the lines of the Thane Plan and hope to reach turnover of not less than Rs. 2 to 5 crores.

Financial working of the Corporation for the season 1977-78 and 1978-79

The financial statements presented reveal a gross loss of Rs. 4.50 lakhs

at the Trading Account level and the net loss of Rs. 3.91 lakhs at the Profit and Loss Account level for the year 1978-79. This compares quite favourably with the figures of Rs. 15.19 lakhs and Rs. 16 lakhs at the Trading and Profit and Loss Account level for the season 1977-78. This in fact denotes a substantial improvement in the overall performance of the Monopoly Procurement Scheme especially in the context of expanded programme in 40 talukas as against 7 talukas during the year 1977-78.

Based on last year's experience from the beginning various steps to reduce the expenditure on overheads wherever possible, were initiated which has placed the Corporation in this comfortable position. The net loss of Rs. 3.91 lakhs of the gross loss of Rs. 4.50 lakhs in a total turn-over of Rs. 424.00 lakhs can be treated as a position of no loss at all. The Corporation could have been in a position to earn some profit also, but for some points of which the burden could not be avoided.

As stated in the preceding paragraph, as a result of a system of sending funds in cash from the Maharashtra State Co-op. Bank through the Head Office, the funds used to remain idle for some time. This has now been eliminated. However, for the sale made to Government Departments, the realisation of sale proceeds has not been prompt, e.g. the sale of Jowar and grass stocks Dhule. In fact, in respect of supply of Jowar made to the Food Corporation of India, Dhule, besides the fact that 85 per cent payment has been received belatedly the remaining 15 per cent is yet to be received as per last report received.

The expenditure on transport though reasonable can be reduced but caught as we were between the

protests from the Sub-Agents for lifting stocks immediately and availability of transport, some of the Transport Contractors did squeeze us in inaccessible areas where stocks were lying in open.

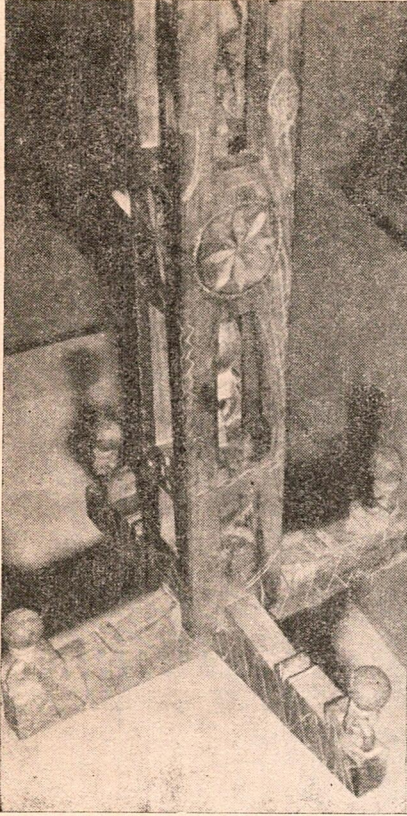
The amount of Rs. 1.40 lakhs paid to the Forest Department towards royalty is a net loss by and large because the arrivals of Minor Forest Produce and the sales thereof have been so low as not to absorb this large amount. The processing of paddy and the out-turn thereof has not been upto the expected mark both qualitatively and quantitatively due to the outdated machinery in the rice mills and lack of proper grading at appropriate stage which has resulted in obtaining lower sale price for the processed commodities.

The lack of proper storage at the various collection centres and lack of minimum acre at the collection centres by some of the Adiwasi Co-op. Societies also led to avoidable losses. Thus for the year 1978-79 the net loss works out to Rs. 3.91 lakhs. The outstanding balance of Rs. 321.26 lakhs under the Hypothecation Credit limit account as on 30th June 1979 has adequate cover of stocks in trade valued at Rs. 449.12 lakhs.

The Corporation today is in fact at a stage when it can look forward with great confidence in as much as the net loss of Rs. 3.91 lakhs can be treated as no loss at all and in fact, we can think with confidence as to how we can go in for profits in the seasons to come.

It may be stated that the following steps initiated have helped in reducing the quantum of loss :—

- (i) As in the past, the funds for purchases were not routed through the Head Office to the Regional Managers, but from the Maharashtra State Co-op. Bank to the Regional

‘सुडा’ Marriage central pole or
Madia Gonds of Chandrapur
District.

much as it ensured prompt payment to the tenderers and also reduced the burden of interest during the period from actual drawal from the Bank to the point of actual disbursement to the cultivators as, in this system, no amount was allowed to remain idle at any level. It also eliminated lying of funds with the societies or other Offices for which the Corporation was in the past required to pay a substantial but avoidable amount of interest ;

(iv) In spite of the fact that there was prolonged strike in the Jute Mills, the Corporation was successful in effecting the purchase of gunny bags at reasonable rates. This has also given a substantial saving to the Corporation.

The system of preparation of monthly accounts was introduced and implemented with a view to complete the accounts at the time of year end early and as a result of this, it has been possible to finalise the accounts almost within two months from the closing of the financial year which may perhaps be a record for a similar organisation.

The Trading account would reveal that the sale of old stock (1977-78) the valuation of which was Rs. 91.81 lakhs has realised an amount of Rs. 84.94 lakhs during the period from 1st July 1978 to 30th June 1979, resulting into a net loss of Rs. 16.00+5.42=21.42 lakhs for the whole of the season as against Rs. 22.93 lakhs indicated in the accounts for 1977-78. In the Trading Accounts of the Marketing Offices for the year 1977-78 the valuation of the closing stocks was shown at Rs. 91.81 lakhs.

Managers directly, thus eliminating one stage. This has reduced the delay in remittances at the desired point as also the burden of Bank charges and avoidable interest ;

(ii) Obtaining a Blanket Insurance Policy for the stocks has also reduced the burden of insurance charges considerably ;

(iii) Adoption of Hundi system from January 1979 can be said to be a very important step in the smooth implementation of the Scheme in as

आदिवासी लोकांना, त्यांच्याकरिता असलेल्या विविध योजनांची माहिती व्हावी, त्यांच्यात नेतृत्व गुण निर्माण व्हावेत, जीवनाकडे पाहण्याचा त्यांचा दृष्टिकोन बदलावा ह्या दृष्टीने निरनिराळ्या स्तरांवरून, निरनिराळ्या माध्यमांद्वारा प्रयत्न करण्यात येतात. यापैकीच एक प्रयत्न म्हणून, आदिवासी मध्ये जे काही सुशिक्षित युवक-युवती आहेत, त्यांना प्रशिक्षण देण्यात येते, प्रशिक्षणात त्यांना विविध योजनांची माहिती दिली जाते व त्याचबरोबर नेतृत्वासंबंधी आवश्यक असलेल्या गोष्टी व प्रामुख्याने त्यांचे त्यांच्या समाजाप्रती असलेल्या कर्तव्यांची जाणीव त्यांचे मनावर बिंबविण्याचा प्रयत्न करण्यात येतो. साधारणतः दर वर्षी निरनिराळ्या जिल्ह्यात एकूण सुमारे (२५०) आदिवासी युवक-युवतींना अशा प्रकारचे प्रशिक्षण, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे द्वारा देण्यात येते.

This valuation was however, reduced by Rs. 14.25 lakhs as it was felt that the valuation done by the Marketing Officers was not done at purchase cost or market price which was lower. This revealed a loss of Rs. 22.93 lakhs as on 30th June 1978.

Thus it is viewed that after taking into account the magnitude of the activities the Corporation undertook during this year and the many obstacles it had to face from time to time and, above all the many non-commercial and social considerations, the performance of the Corporation even judged from the books is quite satisfactory and compares very well with even very well managed public sector undertakings.

★ ★ ★

Health And Nutritional Status of The Madia Gonds

Dr. G. M. Gare

Director, Tribal Research and Training Institute, Maharashtra State, Pune

Primitive Tribe—Madia Gond

Concentrated in a small pocket, situated right in the heart of thick forest and mountain ranges, about 30 to 35 thousand Madia Gonds live on either side of the perennial river Indravati in Chandrapur District. The Madia Gond, the most primitive tribe, is engaged primarily in raising food requirement either by shifting cultivation or by gathering forest produce and hunting. The tribe is located in two tribal Development Blocks i.e. Etapalli and Bhamragad in Chandrapur District. The concentrated zone of the Madia Gonds is in Bhamragad-Abhujmad area in which they are distributed in 21 villages having population of about 15,000. About 15 to 20 thousands Madia Gonds live in peripheral villages of the Etapalli Block also. This group constitutes a distinct socio-economic entity as they are mostly unsettled as well as shifting cultivators. Only in few villages, they are settled agriculturists. The land holdings of the Madia Gonds are usually very small. The Major crops which the Madia Gonds take are cereals like Madia, Kosra, rice and pulses like Kandul, Kolta, Kutting and oil seeds. A typical village of the Madia Gonds consists of about 25 mudwalled thatched houses with 3 or 4 small rooms. The houses and the surroundings are generally very clean.

The decorated walls and artistically carved doors are common in the villages. Kitchen is the last room which is quite dark and smoky. The smoking is very common among them. This habit can be found in children of age 7 to 8 years. As a common custom of the Madia Gonds, any important occasion necessarily calls for a liquor. *Mahua* and *Sulphi* are the common liquors and *Landa* (rice wine) is offered on festival occasions only.

Common diseases among the Madia Gonds

The Madia Gonds suffer from many chronic diseases, the most prevalent of which are waterborne. The drinking water supply in many villages is very poor. In Abhujmad area of Bhamragad block people have to go down the hills to get the drinking water. Even when water is available, it is often dirty and contaminated. Consequently the Madia Gonds are easily susceptible to intestinal and skin diseases. Incidences of Diarrhoea, Dysentery, Cholera, Ghineaworm are common. Tuberculosis which is intensified by nutritional deficiency, so common among the Madia Gonds, is found in the hilly and forest area. Semi starvation condition, inferior diet and unhygienic conditions do result in contacting tuberculosis. The Madia Gonds have not yet developed an immunity and when they come

in contact with new diseases, they fall an easy prey to them. Both these factors are found in greater percentage and, therefore, the incidence of T. B. among the Madia Gonds is found more. The T. B. and Leprosy patients do not avoid the close contacts of their family members in Madia Gonds as a part of their culture and as such others are also affected by these diseases. One of the horrid diseases of which the Madia Gond is mortally afraid is Yaws which occurs more in Sironcha Tahsil where this tribe is predominant. Leprosy has also not spared the Madia Gonds. The incidence of small pox is still a major item in the area. The Madia Gonds do not get their children vaccinated. Skin diseases are also found prevalent on a larger scale and more particularly among the small children and aged persons. Scabies, ring-worm, anaemia, venereal diseases, different types of fevers, cold and cough, dysentery, typhoid are also common.

Addiction with intoxicating drinks and magicoreligious devices

One of the important problems in connection with health is the addiction of the Madia Gonds to priritous and intoxicating liquor and drinks.

It is generally believed that the tribals are averse to modern medical treatment and that they take to

superstitious cures and *Bhagat's* magic formula. The situation this behalf is more alarming in the Madia Gonds. In obedience of religious belief deeply rooted in them, the Madia Gonds invariably call on their village priests and *Bhagat* in every case of illness and resort to magico religious devices instead of taking medical help. Many of the sick persons die at the hands of the village priests and *Bhagats*, who always diagnose anger of some diety or spirit as causing the illness and eventually forbid people from other help.

Influence of economic condition on diet

The present economic condition does not permit the tribals to have nutritious and sufficient diet and in the circumstances they have to live half-starved many times. Moreover, inadequate facility of clean drinking water can be added to it. The Major source of food for the Madia Gonds is Paddy (Dhan). Apart from growing paddy the Madia Gonds who have small plots of land around their hosues where they usually grow a small kitchen garden, consisting usually of beans, tubres and white gourd (Dudhi). In weekly bazars, dried fish seems to attract a large number of buyers. Fish appears to be the major source for protein.

Main constituents of tribal diet are the two cereals, *mandia* and rice. *Mandia* is prepared in the form of *pej* (porridge). Only better off families can afford to eat rice every day. Pulses are consumed only occasionally. On festive days, the menu may include meat, fish, sugared rice, fruit vegetables etc. Eggs are generally not eaten but left for hatching. Farm produce often suffices for no more than half an year. Roots and tubors of various sorts are as supplementary foods, in any case, they

are seasonal and their quantitative share in the total nutrient intake appears to be small. Milk is a rare food item and cows are not milked as a routine. Children are breastfed for about an year, after which they are switched over to *mandia*, *pej* and rice. In poor families most of them become the victims of starvation. Pregnant women or lactating mothers are generally not given any special food.

Health and Growth

Dietary deficiencies are generally expected to reflect directly in the health status. It is of interest, therefore, to examine the morbidity pattern among tribals. We shall quote some findings of the report of a recent general health survey of nearly 40,000 tribals. It states that only 23 per cent of the population was found to be in good health while 33 per cent were in poor or very poor state of health. 17 per cent had dental diseases (mainly due to poor personal hygine), 11 per cent were anaemic, 5 per cent suffered from nutritional deficiencies (mainly of the A. D. and B complex goup). The survey concludes that there are reasons to believe that population of the Madia Gonds is decreasing because of morbid condition due to malarial, malnutrition and anaemia. There are no protein deficiency diseases need not be taken as a confirmation of the protein adequacy of the diets, as there might be some unknown adaptive mechanism at work.

The report also noted that around 40 per cent of the children were underweight while practically one was below the critical limit for height. This confirms that diets are energy deficient. In contrast, the tribal students living in government financed hostels were well fed (average calorie intake 2200 and average protein 59 gms.) and

naturally had attained satisfactory weights, in most cases (10 out of 12) and in all cases height was normal.

Nutrition Assessment in Tribal Areas

The Nutrition Survey (Diet Survey and Nutrition Assessment) was conducted with the help of the health organisations in the tribal areas of Chandrapur district with a view to define the diet, dietary pattern and to assess the prevalent malnutrition in the tribal population.

In all 238 households from four villages were covered for nutrition assessment after systematic random sampling. Out of these, 29 families were taken for diet survey. The back-ground information was also collected from the individual tribal family. The samples were subjected to the following investigations.

1. Clinical assessment . . . 238 families.
2. Aughropometry . . . 238 families.
3. Diet survey . . . By one day weight method in 29 families.
4. Duration . . . 8 days.

In all 952 members forming 38.5 per cent of the total population of the four villages were covered under nutrition assessment. There were 425 males and 527 females. The children below the age of 14 formed 49 per cent of the covered population. Majority of households were belonged to low socio-economic group.

Cereals and Millets : An average per capita consumption of cereals and Kosra millets is 350 gms. per day. 61 per cent of the families showed cereal consumption below the recommended level.

Pulses : Main pulses in the area are found to be field beans, cowpeas and green gram dal.

Average per capita consumption of pulses is 10 gms. per day. 65 per cent

of the families consumed pulses below the recommended level.

Leafy Vegetables : Only two families out of 29 surveyed families showed consumption of leafy vegetables on the day of survey. This consumption was very low.

Roots and tubers : The average consumption of roots and tubers is only 3 gms. per capita per day. Eight households showed nil consumption on the day of survey. 21 households showed consumption below the recommended level.

Other vegetables : The average consumption of other vegetables per capita is 7 gms. a day. 22 households showed nil consumption on the day of survey.

Fruits : Temburs and raw mangoes are available in the Bhamragad area. Only two households showed consumption of fruits on the day of the survey. This consumption was much below the recommended level.

Milk and milk products : 13 families showed nil consumption of milk and milk products on the day of survey. The rest of the families showed consumption much below the recommended level.

Flesh foods : Only two families showed nil consumption of fleshy foods. Rest of them showed consumption of fleshy foods i.e. meat and fish. The average consumption per capita is 10 gms. a day.

Fats and Oils : Consumption of fats and oils was much below the recommended level in all the households.

Nutrient intake : Average consumption of calories is found 1385 per capita per day. 76 per cent households showed consumption below the recommended level.

Proteins : Average consumption of proteins is found 44 gms. per capita

per day. Larger number of households showed consumption below the recommended level.

Calcium : Average consumption of calcium is found 100 gms. per capita per day. 79.4 per cent house holds showed consumption below the recommended level.

Iron : Average consumption of Iron is found 20 kg. a day. 41 per cent households showed consumption below the recommended level. (100 gms. Moha flowers give 15 mg. Iron).

Vitamin 'A' (Carotene) : Average consumption of Vitamin 'A' (Carotene) is found 20 mg. All the households showed consumption much below the recommended level.

Protein Calorie adequacy/inadequacy

19 households out of 29 showed adequacy of proteins associated with inadequacy of calories. 7 households showed adequacy of both calories and proteins. 3 households showed inadequacy of both calories and proteins. None showed adequacy of calories with inadequacy of proteins.

Nutrition assessment : On clinical assessment, about 57.6 per cent of individuals showed one or more signs of nutritional deficiency. Most common deficiencies observed were :—

	Percentage
Vitamin 'A' deficiency (Conjunctival xerosis and bitots spors)	15.4
Aenamia	14.1
Knock knees	3.15
Angular stomatitis	1.26
Frontal bossing	1.00
Lental caries	11.65

A : Vitamin 'A' deficiency (Conjunctival Xerosis and Bitots' spors) were observed in 15.4 per cent of the total individuals. It was mostly seen in pre-school and school age

population affecting 16.7 per cent and 35.4 per cent respectively.

B : Anaemia was observed in 14.1 per cent of the total individuals. It was mostly seen in adult population. (14.4 per cent in adult males and 30 per cent in adult females).

C : Knock knees, epiphyseal enlargement, beading of ribs, frontal bossing, potbelly etc. were seen mostly in pre-school population affecting 15.2 per cent population.

Protein Calorie Malnutrition

In order to decide whether the child below the age of 5 years is a case of Protein Calories Malnutrition (PMC) or not, the following formula was applied.

$$\frac{Wt. (Kg.)}{Ht. (in gms.)} \times 2$$

If the product is below .0015, the child is considered as suffering from PCM. Thus, it was found that 81.5 per cent (181 out of 222) of the children were suffering from PCM. It is seen that the diet is mostly deficient in calories, calcium and Vitamin 'A'. Main nutritional deficiencies were protein calorie malnutrition, Ansemia, Vitamin 'A' deficiency.

Genetic survey of the Madia Gonds

A sample survey was undertaken by the Genetic Division, Medicine and Bio-Chemistry Department of the B. J. Medical College, Pune to study the anthropogenetic status of the Madia Gonds.

The research team visited the village Kasansur in Sironcha tahsil near the boundry line of Maharashtra and Madhya Pradesh. 105 blood samples were collected for study of various genetic markets. Red Cell-enzyme G-6-PD deficiency was studied in the field and the prevalance was found 14 per cent. Similarly the incidence of sickle

cell hemoglobin was studied by using mini electrophoratio unit designed in the genetic laboratory. The incidence of sickle cell trait was found 21 per cent. Such a high incidence of sickle cell hemoglobin and G-6-PD deficiency is also detected amongst the other tribal

population groups like Katkari, Bhils and Pawaras residing in hill areas which are hyperendemic or mesoendemic for Malaria. These tribal population groups have been possibly exposed to malaria infection for the last several years and as a result of this, such a mutation

might have occurred in them. The heterozygous advantage in affording protection against malaria is known and this possibly must be the genesis of such a high incidence of sickle cell gene. This becomes a problem for the geneticists and also to the public health authorities. ★ ★ ★

Tribal Handicrafts in Maharashtra

No.	Handicrafts	Area
(1)	<i>Wood Carvings</i>	
	(a) Tobacco containers ..	Sironcha and Gadchiroli tahsils
	(b) Combs ..	of Chandrapur District.
	(c) Munda (Central pole used in Gond marriages).	
	(d) Shinoli (Burial Post) ..	
	(e) Masks in Pangara wood ..	Mokhada, Dahanu, Jawhar tahsils of Thane district.
(2)	<i>Paper Masks</i> ..	Peth tahsil in Nashik district and Mokhada tahsil in Thane district.
(3)	<i>Beed strings/(Necklaces)</i> ..	All over tribal areas, specially in Chandrapur district.
(4)	<i>Bamboo work</i> ..	
	(a) Rain hats (Rekhi) ..	All over tribal areas.
	(b) Fishing nets ..	Chandrapur district and Yavatmal district.
	(c) Bir traps ..	All over tribal areas.
	(d) Baskets ..	All over tribal areas.
	(e) Grain containers ..	All over tribal areas.
(5)	<i>Pottery work</i> ..	Images of Horse, Bulls, Elephant etc. and idols of deities. Sironcha and Gadchiroli tahsils of Chandrapur district and Wani tahsil of Yavatmal district, Nawapur tahsil in Dhule district.
(6)	<i>Musical instruments</i> ..	
	(a) Wood drums, Earthen drums flutes.	All over tribal areas.
	(b) Tarphas ..	Jawhar, Talasari Dahanu tahsils of Thane district.
	(c) Biri and Chatkora ..	Nashik and Dhule Districts.
(7)	<i>Caps</i> ..	Made out of grass .. Thane district.

Socio-Cultural Matrix of Bhils on the Border of Rajasthan

N. N. Vyas

Principal, Manikyalal Tribal Research and Training Institute, Udaipur

The Problem

This paper attempts to : (i) Investigate into the problems emerged due to partition, (ii) investigate into the relationships of Bhils and their economics dependence on Rajputs and Muslims of Border area of Barmer, (iii) to assess the prevailing Socio-economic conditions of the Bhils of the selected border villages. The Scheduled Tribes of Rajasthan, viz., Bhil, Mina, Garasia, Sahariya and Damor are heavily concentrated in Southern Rajasthan, which comprises of Banswara, Dungarpur Udaipur, Sirohi and Jalore Districts. 46.25 per cent of the State's Scheduled Tribes population is found in this part of the State. The inter-state border between Rajasthan and Madhya Pradesh runs through Banswara and Dungarpur Districts of Rajasthan and Jhabua Districts of Madhya Pradesh having tribals 84.72 per cent of Districts population. The inter-state border between Rajasthan and Gujarat is also dominated by Scheduled Tribes, for, 24.83 per cent of Gujrat's Scheduled Tribes population inhabit this area. Incidentally these inter-state borders provide Bhil habitate.

The paper is based on the data collected in 1969.

Close to Jalore in South West of Rajasthan there lies Barmer District which is on the international border between India and West Pakistan. In Barmer the Scheduled Tribes population (1.54 per cent of State's Scheduled Tribes population) is insignificant in respect to their number. But owing to Barmer's strategic position on international border, the treatment to Scheduled Tribes needs to be different. Adjoining to Barmer there is Tharparkar District of West Pakistan which had 48,599 Bhils and 35,091 Kolis population in 1931 (U. T. Thakur : 1959).

A look at the distribution of the Scheduled Tribes in South Rajasthan indicates that these people inhabited inaccessible areas mostly forests or desert on the border of principalities.

The Western International border of India with West Pakistan comprises Barmer, Jaisalmer, Bikaner and Sriganganagar Districts of Rajasthan; Ferozapur District of Haryana, Amritsar, Gurudaspur and Pathankot Districts of Punjab. Adjoining to the border on West Pakistan side lies Lahore, Multan, Mirapur, Tharparkar and Nagar-Parkar area. The

four border districts of Rajasthan 740 miles in length and portion of Mirpur State and Tharparkar District of West Pakistan cover part of 10,000 square miles desert and semi desert Wastes of Thar. Towards West of Thar there is prosperous Sind-irrigated double cropped and surplus province. Rajasthan States of Jodhpur (Marwar), Jaisalmer and Sind (West Pakistan) were the political units under British ruled India. These political units were linked up commercially; e.g. main exports of the area (Barmer) were horse and camel gear to Umarmot among imports. English cotton from Karachi (from Karachi it came *via* Hyderabad and Umarmot) (Walter : 1877). Karachi harbour was connected to East Rajasthan *via* Hyderabad, Sind, Barmer and Jodhpur by Railway in 1900. Trade through this area was also on the Military route from Sind to Ajmer and other caravan routes through nodal centres.

After nearly two centuries of British rule the subcontinent of India was divided into two India and Pakistan dominions in 1947. The major problem which emerged was due to ethnographic pattern based on

centuries of migrations. Within the borders of nations are many groups with different customs and different languages which have not been consolidated. (Valkenberg and Stotz: 1963). For instance, prior to partition Tharparkar was inhabited by different caste groups like Brahmins, Bhat, Lohana, Thakur, Bhatia, Rajput, Bhil, Koli, Ahir, Kumar, Meghwal, Dhed, Muslims etc. (U. T. Thakur : 1959), while in Barmer also Brahmins, Rajputs, Meghwals, Bhils, Jats, Rebaries, Bishnois, Bhambis, Mahajans, Kumars, following different ways of life were found. Muslims, Rajputs, Jats, Bhambis, Meghwals, and Bhils were practising polygamy (rapidly dying out now); Jats, Bhambis, Meghwals could not marry wife's sisters, the Bhils on the other hand were permitted to and frequently did marry sister's (Joseph : 1962). The Parda System even today prevails among orthodox Muslims and Rajputs but in other communities, including Bhil, women move out freely. Ghar Jamai system was prevalent to some extent among Jats, Bishnois and some Rajputs. Among Jats, and Bhils and to some extent among Muslims divorce was permitted (Joseph ; 1962).

On the Pakistan border the Muslims of the district (Barmer) speak Sindhi with admixture of Marwari. The Rajputs and their tenants and retainers like Meghwals and Bhambis speak the language of the locality. Jats speech is influenced by the Bikaner dialects (Joseph : 1962). In 50 miles zone among the border, the Bhils, Meghwals, Muslims speak the dialect locally known 'Dhati' which is mixture of Sindhi Marwar and Gujarati (Specially in South Barmer) language.

The Partition had closed down the links between this part of the sub-

continent rather abruptly. Specially speaking, the inhabitants of Barmer District were forced to segregation, for their ties with Sind had been broken. Several traditional and sizeable markets for the products of the district have, however, been lost following the information of Pakistan and the problem in finding of new markets within the borders of India, particularly for the Cottage Industry products was emerged out (Joseph : 1962).

The imports and exports of the districts which found its way to Umarnot, Hyderabad railhead and Karachi to South, West Asia were lost and alternative markets in this part of India were far and few between. The only two major retail marketing centres, at present, are at Barmer and Balotra. Thus, the border population had, to orient to such situation, they never confronted with.

Consequent upon the partition, the Centuries old inter and intra group relations—social and economic Nyats—social organisation— of the social groups, loyalties of the people towards the State and towards each other were altered all of a sudden; for many of the natives had left the region while many new residents had come in 6,868 persons belonging to Hindu castes like Brahmins, Bhatia, Rajput, Thakur, Bishnoi, Jat, Kumar, Meghwal, Bhils, Koli, Bhambis migrated to Barmer (Joseph : 62). A few Muslims left the area and went to West Pakistan. Either of parents, brothers, sisters-in-laws of the migrants Muslims stayed in India and *vice-versa* in case with the Hindus that have migrated to Barmer. The social relations were disrupted, in security prevailed, loyalties divided and the whole social structure of each village on the border was radically changed.

And when the stresses and strains of Partition on minds of the inhabitants could only averted even partially, dangers of instability in Socio-economic relations among caste groups were still falt, orientation of contacts with the new centres was taking place, and normal life in the area yet to come, the unprovoked Pak invasion on Western border of Rajasthan in 1965 gave a shattering blow on the life the inhabitants of the area. The Social structure of the border villages once again underwent alteration because some of the Muslim families from villages like Somrad, Kelnoor Mithrau, Bhaskar Dedusar have left for West Pakistan and Meghwals, Deshantaris came to this area from Pakistan. 4,416 Refugees came in 6464 persons were displaced (Pragatishil Rajasthan: Barmer, 1967). Despite of such uncertainty and chaotic conditions on the border the social groups had to be dependent upon each other for their existence. As a matter of fact, throughout the border, Bhils, Rajputs, Muslims, Meghwals are numerically more. The absence of Banias, Mahajans and other higher caste Hindus on border indicates prevalence of insecurity. The richer people have migrated towards East and migrants from Sind who mostly belonged to urban area and Hindu dominated villages preferred to settle far from the border. The border situation was not at all congenial to business and hence the absence of trading castes. It is very true that Pak invasion had consequently caused dislocation on the border and contributed to insecurity to the people. On the other hand, when the danger was commonly concerned to every social groups, this phenomenon was exhibited at the time of invasion of Pak troops on border area where all the Hindu castes were united against Muslims and provoked them to leave India. In

Kelnoor, Mithrau Hindu castes under Rajput and Meghwal leadership respectively faced the situation bravely.

The North-East Frontier, North and North-West international borders of India are centuries old. But the Western international border of India with West Pakistan and Eastern international border with East Pakistan are only two decades old creation. The problems, therefore, bound to be different. In the former, the people are well adjusted but in latter the problem of adjustment is not yet over. The topography of the two also varies greatly, as in the former, it is mountainous and in the latter it is plain desert in West and plains in East, which hinders and encourages coming and going of people respectively. The partition of the area can demarcate the area between the two countries but the social relations, economic interdependence, cultural, ethnic elements cannot be permanently reset within a stipulated period. The problem in the Western border became still severe when the West Pakistan Government settled Muslims on their border and Hindus were driven to India. But on the contrary, along the border line in India, Muslims are dominant and no high castes except a few Rajputs reside in the belt. Only the Scheduled Tribes and Scheduled Castes like the Bhil and Meghwal, dependent upon Muslims for their livelihood are found. They are landless or own lands mostly inadequate for their livelihood, and are kept as Halis by Muslims and Rajputs. The Muslims, who are politically and religiously conscious and economically well off do have loyalty towards their brethren in Pak. To keep the border well-guarded, our efforts should be to inspire the Bhil and Meghwal groups, get them out of the clutches

of Muslims/Rajputs and regain their loyalties to India.

Methodology

The Tribal Research Institute, Rajasthan, Udaipur have completed field work for the project, "The Socio-economic conditions of Scheduled Tribes and Scheduled Castes inhabiting the border district of Rajasthan." Barmer district was selected for the study because out of 1.84 per cent of State's Scheduled Tribes population living in the four border districts, only Barmer has 1.54 per cent of State's Scheduled Tribes population. In respect of Scheduled Caste population, although Ganganagar had more Scheduled Castes population (8.89 per cent of State's Scheduled population in comparison to 2.70 per cent in Barmer, 1.0 per cent in Bikaner and 0.57 per cent in Jaisalmer) but it has only 0.08 per cent of Scheduled Tribes population, hence was not chosen for the study.

In the Barmer district, there are five tehsils, viz., Sheo, Barmer, Chohtan, Siwana and Pachpadra. Barmer comprise 180 miles long border. Sheo, Barmer and Chohtan Tehsils are the border tehsils and Siwana and Pachpadra tehsils are away from the border. It was, therefore, decided to exclude Siwana and Pachpadra tehsils from the purview of the Study.

Ten villages, 3 from Sheo, 3 from Barmer and 4 from Chohtan tehsil, were selected for the study on the criteria worked out on the basis of pilot survey results and discussions with the Collector, District Level Officers, Tehsildars and Vikas Adhikaries of border Tehsils and Panchayat Samitis respectively.

The villages were selected on two criteria viz., (1) nearness to border, (2) caste composition of the villages.

However, 91 households, 37 belonging to the Scheduled Tribes and 54 to Scheduled Castes) were selected on random sample basis from the Scheduled Castes/Scheduled Tribes. Households of the selected ten villages, five each belonging to Scheduled Castes and Scheduled Tribes. The heads of responsible male members of the sampled households were interviewed personally. Village schedule, household schedule, interview guide were constructed and tested before using the same for data collection. Group interviews and observation were utilised for getting information on delicate issues, such as, Hali System, Pak invasion, its after effects and like.

The Barmer district is situated in the South West of Rajasthan between $24^{\circ} 58'$ and $26^{\circ} 32'$ North latitudes and $70^{\circ} 5'$ and $72^{\circ} 52'$ East latitudes. The district is bounded on the North by Jaisalmer and Jodhpur districts; on the South by Jalore district and on the West by Tharparkar district of West Pakistan. It has 6,48,734 population and covers 10,333 square miles area. The density of population was 63 against 153 Rajasthan (1961). The climate is very dry. The rainfall is scanty varies from 5"-10" per annum. The Scheduled Tribes population was 34,833 (1961) i.e. 5.3 per cent of district population and 1.54 per cent of State's S. T. population. The Scheduled Tribes population is dispersed throughout the district. The distribution of Scheduled Tribes population in three border tehsils of the district selected for the study, was made as under :—

- (i) I Zone : 15 KM. from the Border ;
- (ii) II Zone : 15.1 to 30 KM. from the Border ; and
- (iii) III Zone : 30.1 KM. and above from the Border.

TABLE I
Distribution of S. T. Population in the Three Border Tehsils of Barmer

Serial No.	Tehsil	S.T. population living in the village situated within							
		15 Km. from the Border		15.1-30 Km. from the Border			30 Km. and above from the Border		
		Total population	Percent of S.T. Population to total	Total Population	S.T. Population	Percent of S.T. Population to total population	Total population	S.T. population	Percent of S.T. population to total population.
1	Sheo	23,336 (41.64)	623 (33.58)	2.7	7,892 (14.25)	525 (28.30)	6.58	24,715 (44.11)	7,072.86 (38.12)
2	Barmer	13,296 (6.39)	800 (7.04)	6.02	16,551 (7.97)	1,153 (10.13)	6.97	1,77,930 (85.64)	9,431 (82.83)
3	Chohtan	53,920 (44.18)	5,214 (53.04)	9.67	48,141 (39.44)	3,202 (32.56)	6.65	19,987 (16.38)	14,197.10 (15.42)
	Total	90,552 (23.47)	6,637 (28.76)	7.53	72,674 (18.83)	4,880 (21.15)	6.71	2,22,632 (57.70)	1,557 (50.09)

(Figures in the brackets indicate the percentage of the population in the zone to Tehsil population)

Table I illustrates that 23.47 per cent of the total population of the three border tehsils was living in the zone within 15 Km. from the border. This percentage showed variance for example 44.18 per cent, 41.64 per cent and 6.39 per cent of the Chohtan, Sheo and Barmer tehsils' total population was found in the first zone.

As far as S.T. population was concerned 28.76 per cent of it in 3 tehsils was found in the first zone. But it also varied as 53.02 per cent in Chohtan, 33.58 per cent in Sheo and 7.04 per cent in Barmer. 5.37 per cent of the district population was S.T. but in Sheo tehsil in first zone it was too less than the average while in Barmer it was more than the average and in Chohtan it was still more. Taking all the three tehsils together 7.35 per cent of total population was S.T. population in the first zone.

The second zone (15.1 Km. to 30 Km. from border) had 18.83 of the total population of the tehsils and 31.15 per cent of the

three tehsils total S.T. population was above district average (5.37 per cent) in all the three tehsils.

The third zone (30.1 Km. from the border) had 57.70 per cent of the total population of all the three tehsils and 50.09 per cent of the S.T. population of the same unit.

The table first (I) shows that half of the S.T. population of the three border tehsils was living in the village within 30 Km. distance from the border and 42.30 per cent of the total population of the same tehsils. That means out of every 10 persons in the tehsils 4.2 and out of every 10 S.T. persons in the tehsils 5 were living within area 30 Km. from the border.

The following are the findings of the study at household level. 37 households belonging to Scheduled Tribes were randomly sampled from amongst the Scheduled Tribes households from the five, out of ten villages selected for the larger project. These villages were situated, Kelnor and Janpalia (Chohtan Tehsil) within $\frac{1}{2}$ mile, 2 miles

distance from the international border respectively, Junapatrasar (Barmer Tehsil) and Bandada (Sheo Tehsil) within 20 miles distance from the border and Managata (Barmer Tehsil) within 24 miles from the border.

Among the selected villages Kelnor, Junapatrasar and Mangata Bhils predominated. In Janpalia, Bhils were next Muslim and in Bandada they were next to Rajput with regard to their numerical strength. The Caste composition of the border villages shows relative absence of higher Hindu castes i.e. either the villages are predominated by Muslims, Bhils, Meghwals. A few Mahajans living in comparatively bigger villages situated little away from the border deals in petty business. Economically, Rajputs and Muslims are dominant. The Muslims are politically, religiously and otherwise are conscious. The lower castes groups specially Bhils, Meghwals do not exhibit distinct characteristics. The economic disparity can be outwardly seen. The absence of diversified occupations

Caste Composition of the Selected Villages

Caste		Kelnor	Janpalia	Bandada	June Patrasar	Mangata	Total
S.T.	40	60	22	103	133	358
Bhil	(7)	(10)	(10)	(6)	(4)	(37)
S. C.	5	1	17	3	80	106
Megwal							
<i>Others</i>							
Rajput	13	55	40	25	133
Mahajan	1	4	15	4	24
Brahmin	3	3
Muslim	150	25	175
Khati	1	10	11
Darji	1	9
Vaisya	5	5
Koli	8	8
Nai	15
Lohar	4
Rebari	60	60
Vajir	21	21
Dholi	6	3	9
Deshantari	25	25
Manhanyar	4	4
Jat	4	4
Total	64	228	136	209	337	974
Tehsil	Chohtan	Chotan	Sheo	Barmer	Barmer	
Distance from Border mile	1/2	2	20	18	24	
Distance District H.Q. (Barmer)	60	65	54	20	30	
Miles

(Figures in the brackets show the number of households studied)

resulted in immobility. Animal Husbandry and Agriculture are not also deverified. Culturally the caste groups are not much different but socially and economically great diversity is apparently seen. Very clear association of Bhils with Rajputs and Meghwals with Muslims and other castes in

between, mainly for economic pursuits, was observed. Meghwal regard Bhil among the lowest because they are not strict in respect of sororate incest, natra etc.

The villages are composed of 'Dhanis' comprised of 'Jhumpas' situated separately according to castes e.g. Bhils, Meghwals, Rajputs,

Muslims live apart. Inter-action between these social groups are very limited and rigid. The social segregation (Table III) of Bhils shows that the border villages are still tradition oriented. The breaking down of caste barriers is not yet a noticeable phenomenon here (Barmer) (Joseph : 62).

TABLE III
Social Commensality (Bhils with other Castes)

Caste	Drinking and eating together		Sitting on the same cot		Smoking		Fetch water from the same well	
	Yes	No	Yes	No	Yes	No	Yes	No
Meghwal	4	33	8	29	9	34	12	25
Rajput	6	31	6	31	4	33	8	29
Muslim	6	31	3	34	4	33	17	20
Mahajan	3	34	3	34	3	34	3	34

The area between India and Pakistan could be easily demarcated by confirming to border line mutually agreeable to leaders of both the nations. But it was not possible that the social groups living in India and Pakistan divided into watertight compartments. The relations like brothers-sisters, in-laws, could not be broken at once. Border security forces of both the nations are active on the border but the chowkies are far away from the another, in some cases 6 to 10 miles and people can enter either side. The social relations between the social groups of the people of both side, still continuing. Marriages, are generally, take place between the two areas. This phenomenon is also true with Rajputs, Meghwals and with Muslims. Logically, of course, there is nothing serious about the continued social relations. But this has become the medium of blackmarketing. The Bhils are the carrier of goods and Rajputs undertake the trade. Muslims do this part of duty themselves. They take the BSF people confidence or go unnoticed of them.

Out of the 47 persons married in the sampled household thirty-one (10 pre-partition and 21 after partition) married in India; and 16 married, (10 pre-partition and 6 after-partition) in Pak. That means, even after partition 12.77 per cent of Bhils marriages took place in Pak. This percentage is likely to be more with regard to Muslims. The data on giving daughters in Pakistan are not available.

ECONOMY

The main occupation in border area is animal husbandry. The rainfall is scanty, sub-soil water is available 200 feet 300 feet deep. Land is abundant but arable land is scarce.

The sand dunes shift from time to time. The Rajputs and Muslims own ample land and they have herds of camel, cows and flocks of sheep and goats. Neither the Bhils have sufficient and nor they have herds of cattle and flocks of sheep and goats. Neither the Bhils have sufficient and nor they have herds of cattle and flocks of sheep and goats. They solely depend on Rajputs and Muslims landlords, who attach them to graze cattle, bring cattle to water, milk them, do domestic work like fetching water, bringing fuel, attending guests etc. In fact each Rajput family needs services of 4 to 5 Bhil families, in agriculture, animal husbandry, household etc. The Rajputs are masters and get their work done from the Bhils. This type of economic exploitation is known as Hali system in this area. The Bhils also own lands e.g. out of 37 respondents 22 own land less than 20 acres, 11 had land between 21-30 acres and 4 had land more than 60 acres. They had 5 bullocks, 51 cows, 66 sheeps, 240 goats, 20 camels etc.

The Bhils, through own lands, earn their livelihood by working for the Rajputs. The Rajput supply seeds implements camel to Bhils on loan. After repaying the loan from the produce the Bhil can get about 1/2 of the produce which often not sufficient for the family for the year round. During off season, the Rajputs provide food loan to Bhils which is collected at time of harvest in double quantity. If the Bhils do not have to repay it, he and his family members are bound to work for the Rajput. The Rajput dictates the terms and conditions and Bhils see no other way except to accept and abide by.

The problems of indebtedness was also contributing to the prevalence of Hali system. Out of 37 households studied only 4 were not indebted. Out of 33 indebted households 8 households were indebted less than 500, 17 households were indebted between 501-1000, 4 households were indebted between 100 per cent—1500 and 4 households were indebted between 1501-2000.

Out of the 205 members of 37 sampled households only 5 persons (all males) were literate—3 below primary and 2 below middle. The Bhils of the border area are not organised in any form rebelons or otherwise. Planned Social reform movement, as noticed among the Bhils of South Rajasthan, is a rarity. The Bhils of border area are much different in culture, religion and with regard to awakening. They had no opportunity to come in contact with different groups and urban way of life. With the result their world view, though not measured, is definitely limited.

The Bhils have no influential leader hereditary relected. In Sheo Panchayat Samiti nobody from S.T. was a Sarpanch. Only 1 S.T. person from Chohtan Panchayat Samiti was a Sarpanch and 2 S.T. persons from Panchayat Samities in Barmer tehsil were Sarpanchas i.e. out of 187 Sarpanchas in the 6 Panchayat Samities of three tehsils only 3 S.T. persons were Sarpanchas. The picture in Zilla Parishad is also far from satisfactory. They have not also been benefitted by the constitutional privileges for their economic development because they lack in the basic thing i.e. land, cattle, industry against which they can get benefits. Constitutional safeguards do not help in an authoritarian society as exist in Border villages.

(contd. on page 24)

Ethnographic Note

on Gond Tribe

Dr. P. R. SIRSALKAR

Chief Research Officer, Tribal Research and Training Institute Maharashtra State, Pune.

The Gonds with a population of 3,31,798 ranked third in 1971 among all the Scheduled Tribes of the State. According to the Scheduled Castes and Scheduled Tribes Orders (Amendment) Act, 1976, the Gond Tribe and its various sub-groups in Maharashtra State are as under :—

Gond

Raj Gond, Arakh, Arrakh, Agaria, Asur, Badi Maria, Bada Maria, Bhatola, Bhimma, Bhuta, Koilabhuta, Koilabhuti, Bhar, Bisonhorn Maria, Chota Maria, Dandami Maria, Dhuru, Dhurwa, Dhobā, Dhulia, Dorla, Gaiki, Gatta, Gatti, Gaita, Gond Gowari, Hill Maria, Kandra, Kalanga, Khatola, Koitar, Koya, Khirwar, Khirwara, Kuchi Maria, Kuchki Maria, Madia, Maria, Mana, Mannewar, Moghya, Mogia, Monghya, Mudia, Muria, Nagarchi, Naikpod, Nagwanshi, Ojha, Raj, Sonjhari Jhareka, Thatia, Thotiya, Wade Maria, Vade Maria.

The Gond Tribe has been regarded by Russell and Hiralal as the principal tribe of the Dravidian family and perhaps the most important of the non-Aryan forest tribes in India. The Gonds were returned from Madhya Pradesh, Orissa, Andhra Pradesh and Bihar with heavy concentration and in Mysore, West Bengal and Gujrat

with small number. In the State of Maharashtra their percentage in Scheduled Tribes population was 11.35 and their concentration was reported in Chandrapur, Yavatmal and Nanded districts.

Derivation of name and origin

The derivation of the word "Gond" is uncertain. It is the name given to the tribe by the Hindus or the Muhammedans, as their own name for themselves is "Koitur" or "Koi". Mr. Hislop considered that the name Gond was a form of the Kond Tribe. Sir G. Grierson stated that the Telugu people call the Khonds, 'Gond'. It seems probable that the designation 'Gond' was given to the tribe by the Telugus. The Gonds speak a Dravidian language of the same family as Tamil, Canarese and Telugu, and therefore it is likely that they come from the south into the Central Provinces. There is no reason, however, to doubt that the Gonds came from the south through Chanda and Bastar.

During the fourteenth century and afterwards the Gonds established dynasties at Kherla in Betul, at Deogarh in Chindwara, at Garha-Mandla in Jubbulpore country and at Chanda in Chanda district. Under the Gond Rajas the country was distributed among feudatory chiefs, who were Gonds. From the sixteenth century penetration of Hindu cultivators assumed large dimensions and as a result of it the Gonds gradually retired to the hill ranges. About the Gond Rules of Chanda, Settlement Officer, who has recorded their history wrote that "They left a well governed and contented kingdom, adorned with admirable works of Engineering skill. They have left their mark behind them in royal tombs, lakes and palaces and the stone wall of

the city of Chanda". The loose tribal system failed to knit together the strength of the people, when united action was most required, and the plain country felt before the Maratha armies almost without a struggle.

Mythical traditions, story of Lingo and Sub-groups

Mr. Hislop took down from a Pardhan a Gond myth of the creation of the world and the origin of the Gonds and their liberation from a cave in which they had been shut up by Siva, through the divine hero Lingo. The Gonds believe that Lingo was born from a flower. Lingo divided all the Gonds into clans and made the oldest man a Pardhan or priest. Out of the Gond Tribe a number of separate tribes have developed. Among them are several occupational castes such as the Agarias or Iron workers, the Ojhas or Soothsayers, Pardhans or Priests and Solahas or Carpenters and Koilbhutis or dancers or prostitutes. These are sprung from the Gonds with an mixture of other low tribes. Among the Gonds there are two aristocratic sub-divisions, the Raj Gonds and the Khatolas. In the Telugu country the Raj Gond is known as Durla or Durla-Sattam. The Khatola Gonds take their name from the Khatola state in Bundelkhand. The Gaita are another Chanda sub-group, the word Gaita or Gaita meaning a village priest or Headman. Gattu or Gotte is said to be a name given to the hill Gonds of Chanda and is not a real sub-group. The Maria are named after the Mad, as the hilly country of Bastar is called. Mr. Hiralal suggested the derivation of Muria from 'Mur', the Palas tree, which is common in Bastar. The Murias are the Gonds, who live in the plains. and are more civilized than the Marias.

Sub-Divisions

In Bastar all the sets of the Maria Gonds are divided into two great classes. There are ninety septs in one group and sixty-nine in the other. They follow exogamy. In Chanda, a classification according to the number of gods worshipped is found. There are four main groups worshipping seven, six, five and four gods respectively. Each group has a sacred animal, which the members revere. Totemism is observed in this society. Many of the septs are named after animals and plants, such as Markam, the mango tree ; Tekam, the teak tree, Netam, the dog ; and so on.

Marriage customs

The marriage among the Gonds is arranged as per the rules of exogamy. The most distinctive feature of a Gond marriage is that the procession usually starts from the bride's house and the wedding is held as that of the bridegroom in contradiction to the Hindu practice. It is supposed that this is a survival of the custom of marriage by capture. Among the Gonds, the marriages are arranged by capture, services, or negotiation. The bride price is paid by the bridegroom's parents to the bride's parents according to their agreement. The consent of the boy and the girl is necessary. Monday, Wednesday and Friday are held to be lucky days for marriage and they are celebrated in April, May and June or in October, December and January.

The practice of lamsena, or serving for a wife is commonly adopted by boys who cannot afford to buy one. The bridegroom serves for his prospective father-in-law for an agreed period, usually three to six years. At its expiry, he should be married to the girl without expense. The re-marriage of widows is permitted. As a rule she should marry her

deceased husband's younger brother, but she may not marry her deceased husband's elder brother. After her husband's death she resides with her parents. Divorce is allowed on various grounds, such as adultery, suspected witch etc. Polygamy is allowed but polyandry is forbidden.

Birth

Among the Maria Gonds the father is impure for a month after the birth of a child and does not go to his work. A Muria Gond father is impure until the naval cord drops. On some day after fifth to the twelfth after the birth the mother is purified and the child is named. If a child is born feet first, its feet are supposed to have special power and people suffering from pain in the back come and have their backs touched by the toes of the child's left foot. It is believed that if a barren woman, can get hold of the first hair of another woman's child or its navel-cord, she can transfer the mother's fertility to herself, so they dispose of these articles very carefully.

Disposal of the dead

Burial of the dead has been the general custom. The introduction of cremation may be ascribed to Hindu influence. The dead are buried with the feet pointing to the north, as they believe that their ancestors, came from the north. The Maria Gonds, however, place the feet to the west, in the direction of the setting sun. Among the Maria Gonds the death is announced by beating a drum. The funeral takes on the second or third day after assembling of the relatives. The burial ground is generally to the east of village. Children at breast are buried at the roots of a Mahua tree, and it is thought that they will suck liquor from them and be nourished as if by their mother's milk. In the case of a man killed

by a tiger the body is burned. Mourning is observed for three days. The Gonds take food on the spot after the burial and drink liquor. On the third day a feast is given. A stone is set up on the burial place, in memory of the deceased at some convenient time. The stones are according to the importance of the deceased. They believe that the spirits of ancestors are re-incarnated in children or animals. The Gonds have no idea of a place of abode for the spirits of the dead, that is heaven or hell.

Religion

The worship of ancestors is an integral part of their religion. In Gond village, there is Bhimsen God, who is considered to be a god of strength. Ghor Deo is the Horse God. and Holera, who is represented by a wooden bullock's bell, is the god of cattle. The gods most commonly found in house are Bura Deo, Matiya, Ghangra etc. Besides these other household deities are Nag Deo and Narayan Deo.

Charms and Magic

The Gonds believe in charms and magical practices. If a child is ill, they fetch water, which is used for tanning from the chamar's house and give it him to drink. In order to injure an enemy or to breed a quarrel in an enemy's house they practice certain rites.

Omens

If a Gond, when starting on a journey in the morning meet a tiger, eat, hare or a four horned deer, he will return and postpone his journey. Rain falling at a wedding or some other festival is believed to be unlucky. If there is a disease in the village, the village priest performs the ceremony of Gaon Bandhan or tying up the village. No man or animal may go outside the village on this day, which is either a Sunday or Wednesday.

Festivals

The Gond festivals are associated with the first eating of the new crops and fruits. In the month of March, a festival called Chaitrai is observed. The Holi festival is observed at the end of the Hindu year.

Physical type

Hislop describes the Gonds as follows :—

“ Their bodies are well proportioned but their features rather ugly. They have a roundish head, wide mouth, thickish lips, straight black hair and scanty beard and Moustache ”. Captain Forsyth says, “ The Gond women are lighter in colour and less fleshy ”. Colonel Glasfurd wrote that “ The Maria Gonds are timid, quiet race, docile and addicted to drinking ”.

Tattooing

Both men and women tattooed among the Gonds. Women are tattooed over a large part of the body at their father's house, before marriage. Patterns of animals and common articles of household are tattooed in dots and lines.

Food

The Gonds have scarcely any restriction on diet. They will eat fowls, beef, pork, crocodiles, certain kinds of snakes, lizards, tortoises, rats, cats, red ants, jackals and monkeys. The Khatola and the Raj

Socio-Cultural Matrix of Bhils

The Bhils can be of immense help especially on border zones as a second line of defence. Our efforts should be to know more and more about the historical background of their social relations with their reference groups. What are the attitudes and opinions of these people towards Government and the nation at large ? What do they aspire, what are their ends, did we have provided adequate and proper means to achieve their

Gonds abstain from beef and the flesh of buffalo and monkey. They consider field-mice and rats a great delicacy. The Maria Gonds are very fond of red ants and give them fried or roasted to a woman during her confinement. The common food is a gruel of rice or small millet boiled in water. They grow the small grass millets, Kodon and Kutki, for their subsistence. The flowers of the Mahua tree are also a staple article of diet. He knows many roots and fruits of the forest. Excessive drinking is the common vice of the Gonds.

Panchayats

The tribe has traditional Panchayat system for the settlement of tribal disputes and offences. The punishment inflicted by the Panchayat consists of feasts and in the case of minor offences a fine. The fine is spent on drinking of liquor. The penalty of a serious offence involves three feasts. If a Gond is arrested and handcuffed or he is sent to jail for some crime, he is put out of caste, until he gives three feasts to the Panchayat, for taking him back in the tribe.

Recreation

Dancing and singing to the dance constitute the social amusement and recreation of the Gonds. The principal dance is the *Karma*. They dance

as recreation during the nights of the cold and hot weather. The Marias dance, men and women together, in a great circle, each man holding the girl next to him on one side round the neck and on the other round the waist. Only unmarried girls may join in a Maria dance and once a woman is married she can never dance again.

Occupation

The Gonds are mainly engaged in agriculture and the great bulk of them are labourers. The Maria Gonds still practice shifting cultivation. They also engage themselves in hunting and fishing. They have several ingenious devices for trapping animals.

Education

In the census of 1961, the literacy percentage of the Gonds in Maharashtra for males was 12.20 and for females 1.18. In the census of 1971, the same was 19 for males and 4.27 for females. Thus it is seen that the Gonds percentage of literacy for females is not satisfactory. Efforts are being made by the State Government to lift educationally and economically these weaker groups of the society and it is hoped that the tribal welfare programmes, being implemented for these people, will show better results in future. ★ ★

Contd. from p. 21

ends ? Do their ends are in the interest of our nation or *vice-versa* ? After all, if the situation is insecured and dependence upon others resulting in a kind of selfdom exists, what makes these people to stay on the border. The loyalties of Bhils need to be ensured by reliant economy and resettling of social relations based on mutual respect.

REFERENCES

1. Census of India, 1961 : Vol. XIV, Rajasthan ; Part V-A.

2. Census of India, 1961 : Rajasthan, District Census Hand Book, Barmer District.
3. Joseph, D. C. (1962) : Gazetteer of Barmer District.
4. Thakur, U. T. (1959) : Sindhi Culture, University of Bombay.
5. Van Valkenberg and Stotz (1963.) : Elements of Political Geography (Second Ed.) Prentice-Hall of India (Pvt) Ltd., New Delhi.
6. Walter, C.K.M (1877) : Gazetteer of Mallani, quoted by Joseph D. C. Gazetteer of Barmer, 1962.
7. Walter, C.K.M. (1967) : Pragtishil Rajasthan Barmer (Hindi). ★ ★ ★

Contribution of Forest Labourers

Co-operative Societies

Their Limitations and Possibilities

By. Dr. G. M. GARE

Director and D. T. Birari, Ex-Research Officer
Tribal Research and Training Institute, M. S., Pune

The Forest Labourers Co-operative Societies were organised in Maharashtra State in the year 1947, with an objective that this movement will improve the socio-economic conditions of the forest labourers, majority of whom belong to Scheduled Tribes. The socio-economic advancement was envisaged mainly through the commercial exploitation of timber and fuel wood coupes and other forestry-oriented activities. The policy of the Government of Maharashtra since 1947 has been to encourage the growth of Forest Labourers Co-operative Societies and eliminate gradually the agency of forest contractors.

Growth of the movement of Forest Labourers Co-operative Societies

The growth of this movement can be visualised from the following table :—

Thus from the above table it is seen that the movement of Forest Labourers Co-operative Societies has made good progress during the last thirty years.

Social service organisations working for the uplift of Adivasis were recognised as sponsoring agencies and through these agencies this movement was first launched amongst the Adivasis. These agencies were expected to sponsor the societies prior to the formation of District Federations of Forest Labourers Co-operative Societies. But now with the establishment of District Federations the responsibility of sponsoring the societies has been entrusted to the District Federation. The District Federation sponsors, supervises and guides the Forest Labourers Co-operative Societies.

Items	Position in 1947-48	Position in 1976-77	Position in 1977-78
1	2	3	4
Number of registered societies ..	11	409	422
Total membership	508	59,294	56,400
Share capital	8,936	15,24,524
Number of coupes allotted ..	13	635	610
Business carried out by them ..	1,88,000	6,52,13894	7,45,00,000
Profits made	1,16,000	5,42,44,297

The organisational structures of the Forest Labour Co-operatives

It is evolved through the last 30 years of experience and the sincere efforts of Government and devotion of the prominent social workers in Maharashtra.

There is a three-tier system of organisation and administration in the form of State Federation at the State level, District Federations at the district level and the Primary Forest Labourers Co-operative Societies at the village level.

The organisational design is made up of the following :—

- (1) State Council of Forest Labour Co-operative Societies.
- (2) State Federation of Forest Labour Co-operative Societies.
- (3) District Federations of Forest Labour Co-operative Societies.
- (4) Circle Wage Board.
- (5) Central Training School at Nashik.
- (6) Primary Forest Labour Co-operative Societies.
- (7) Annual Conferences of Forest Labour Co-operative Societies.

The State Federation of Forest Labour Co-operative Societies has been established in the year 1966, with a view to attend the needs of Forest Labour Co-operative Societies in marketing, processing of forest produce, starting of forest based industries and guiding the movement in a planned manner.

The forest coupes are allotted to the eligible societies by the Conservator of Forest on the recommendation of the District Federation of Forest Labour Co-operative Societies. Such of the societies which are not eligible are referred to the State Council for consideration. The coupes are allotted either on revised formula or logging system basis.

Circle Wage Boards are set up for each division in the circle. They are formed by Conservator of Forest of the Circle, one representative of the societies in the division and the Divisional Forest Officers and the Labour Officer. They fix rates for the items in coupe operations. It thus plays a crucial role in deciding the remuneration of societies.

The Central Training School at Nasik established in 1963-64 train the supervisors, secretaries and accountants etc.

Annual Conferences are held annually in Adivasi Areas and they arouse awakening among Adivasis. The members of such societies in the State gather and put up their grievances and suggestions are made over which Government takes due actions.

We have noted in brief the growth of the movement of Forest Labour Co-operative Societies and the organisational structure of these co-operatives.

It is generally admitted by all that the movement could not achieve its main objectives satisfactorily. Many societies are virtually defunct, and many of them failed in providing adequate incomes and employment to their members. The growth of the societies as a whole is impressive statistically but the societies are very weak from within. The number of societies, their share-capital and their business turnover have increased manyfold from 1947-48 to 1976-77 as is seen from the table quoted earlier and despite this growth, the societies would not effectively contribute towards their objectives. It is worth knowing why.

For this, we have to look first to the problems and issues from which they suffer and the limitations which bind them and far them from further improvements. Thereafter, we can

review their contributions, whatever they are and think of any possibilities.

Problems and issues

Taking into account the present schedule of approved items prescribed by Government for coupe operations, the societies clamour for inclusion of still more items on which they incur an expenditure. Also, they often press their demands for raising the rates of expenditure on these items. This issue is very vital and affects directly the costs and returns of the societies. Government has paid attention to it from time to time. According to the societies, the lack of fully satisfying accord over this has led many societies to unsatisfactory financial state of affairs affecting the members and the welfare programmes of the societies.

Delay in the coupe operation, delay in the settlement of accounts of society, lack of proper guidance and supervision by the staff in the whole organisational set up of these co-operatives, delays, in the disposal of material and also in the submission of the audited statements—all pose difficulties in improving the financial position of the societies in general.

They seem to suffer to much extent even today from the lack of adequately training staff to help run the societies satisfactorily.

The problems of malpractices in the management of societies is on the increase.

Participation of the Adivasi in the movement is on the whole satisfactory. The only question is, how active and qualitative it is !

Societies on an aggregate are not functioning in the real sense as commercials as well as welfare organisations, since many of them

have spent more money towards pay and allowance and transport charges rather than on payment of wages.

Their role of giving more incomes and employment to Adivasis is much unfulfilled. They are far away from fulfilling. Their role of bringing about all-round development of the area.

Limitations

The above referred problems and issues lead us to think of the limitations of the Forest Labour Co-operative Societies.

The size of the society, the economic viability of the society, the observation of the schedules of coupe operations, the co-operation between the Forest and Co-operation Department on one side and the societies on the other, the extent of faith the Adivasi reposes in the movement, the vision of the federal structure in planning the growth of the movement and lastly the richness of rest—all these have bearing on the achievements and limitations of these societies.

The number of societies rose from 11 to 422 in 30 years with membership from 508 to 56,400 and coupes allotted from 13 to 610 all this is quantitatively impressive. Even profits rose from 1.16 lakhs to 5.43 crores. But these aggregates cannot conceal the bad financial position of many societies, their inability to give more employment to members, their inefficiency in procuring works other than coupe operations to give more incomes to their members, their negligible expenditure on welfare activities and their incapacity to replace old contractors fully.

The size of the society is on an average 100 members, much less than that of Gurjat and affects on

total amount of work load it can take up with consequences of limiting their earnings and profits.

The economic viability is reduced because of the problems and issues stated earlier and also due to their limitations to exploit rich coupes in many cases of societies, due to lack of availability of rich coupes in many cases and due to failure in getting coupes in the area of operations in few cases. This reduced economic viability is further reduced by the increase in the number of non-member workers and inadequate efforts in evoking faith regarding the movement in the minds of the members. This reduced economic viability is the main cause of many limitations of the societies to fulfil their objectives.

The co-operation between Forests and Co-operation Departments on one side and the federal organisation on the other side should have shown more imagination and understanding of each other. This also lent some limitations.

The upper part of the federal organisation should have done more regarding the functions assigned to them in planning the phased development of the movement in setting up and organising adequate forest-based industries and in research of the problems being faced by the movement. This gave some limitations to the qualitative and quantitative growth of the societies.

The extent of richness of the forests in the State as a whole has an important bearing on the growth and development of not only the societies but also of the movements. This richness is there but it needs to be enhanced for the quantitative and qualitative development of the Societies in particular and of the movement in general. Thus we have noted the problems and issues facing

these societies and the limitations under which they are working.

In the light of these limitations, it would be proper to evaluate the net contribution of these societies to the cause of the weaker sections in general and the tribals in particular.

Contribution of Forest Labourers Co-operative Societies

It is now thirty years that these societies have been in existence with definite objectives to achieve. The three decades are adequate enough to allow them to contribute substantially to the intended beneficiaries and the intended areas. They were expected to play a significant role of an agency to bring about amelioration in the living conditions of the forest dwellers, Adivasis and non-Adivasis who are poor and dependant for their livelihood mainly on the forest. These institutions are their gather figure, to guide, to educate and develop them and their areas.

It is worth evaluating their contribution to the welfare of the concerned people and their area. This contribution will have to be assessed in terms of the fulfilment of the objectives.

The first question we will be asking " what is the contribution of these agencies in eliminating the contractors and their exploitative practices ? ". One thing is certain that the number of societies have increased from 11 in 1947-48 to 422 in 1977-78 and statistically this sizable number is *prima facie* very impressive to give as an impression that by now they must have eliminated the exploitative agency of forest contractors. However, it is not completely true. The sample survey of Dhule District revealed that despite this network of the societies, quite a substantial forest revenue is collected either through the agency of forest contra-

ctors or the Department itself. It means, sheer number of societies is not important. To the extent, the societies fall short to exploit the forest resources by the existence of other agencies in the field, the contribution of the societies is not complete, thus leaving scope to reduced economic benefits and welfare amenities to the members and to reduce impact on the societies area of operation. The significant number of defunct societies and societies passing on coupe-work to others as their sub-agents have very less to contribute to the welfare of their members, their families and the area.

The second question we will be asking is that " What is their contribution in giving fair wages, profits and bonus ". The answer is that a very large share of earnings and profits in the forest trade yet goes to contractors engaged in transport and to the processing units practically owned by the private sector. The upper level federal units could not adequately and satisfactorily develop the forest based industries. The Adivasis and the forest-dwellers could not be helped to a desirable extent to develop skills through organisation of these industries. This has affected their employment potentiality outside the areas of coupe-exploitation. The said survey revealed that societies provided an income of Rs. 60 to 70 on an average during the whole year. This meagre income cannot solve the problems of unemployment and cannot raise the socio-economic conditions of the members and their families. These societies have not, in general, taken interest in works other than coupe operations. For example, collection and disposal of minor forest produce, road construction and forest industries, processing units etc. Regarding the profits, the survey revealed that none of the surveyed societies had distributed

profits and bonus to their members during the last five years. They are not functioning as commercial institutions, as well as welfare organisations. They have spent more amounts on pay and allowances and transport charges rather than on wages.

The third question we will be asking is "What is their contribution towards providing welfare amenities to the members". It is revealed that they have done very little to undertake adequate welfare activities. The maximum expenditure per member per year comes to Rs. 6 in Dhule district on an average, they have spent one to two rupees per head. They have no concrete programme under welfare activities.

The fourth question will be asking is "What is their contribution in giving more employment to their members". The answer is that on the whole, they have been unsuccessful to provide adequate employment to their members. The survey revealed that 50 per cent of the societies could provide an employment for a very limited period in a year to 600 to 700 persons from Adivasis. It indicates weak economic and other potentialities of the societies to contribute adequately towards this end and the main reasons for this are their incapacity in tapping resources of employment other than coupes and secondly the uneconomic coupes in majority cases being allotted to them.

The fifth question we will be asking is "What is their contribution in providing training to Adivasi in the management of societies as well as in creating leadership from within". The surveyed societies revealed that out of 23 societies 13 are still with the non-Adivasis. Similarly, participation of Adivasi in the management by appointments on posts like Secretaries, Accountants and Clerks is negligible. Also, none of the

persons trained as Supervisors, Secretaries and Accountants at the Central Training Institute, Nashi have been appointed on the posts for which they are trained and many of the existing office bearers from Adivasis have not been sent for the training because they either do not fulfil the conditions for admission or there is disinclination on the part of these Adivasis.

However, major contribution of these societies is seen in creating leadership from amongst Adivasis themselves.

The District Federations in the later phases could replace much the role of sympathisers and private sponsoring agencies. They created leadership which today serves the needs not only of the societies but also of the other social and economic spheres of the Adivasi life to some extent in general. But this is also a quantitative contribution. Their ineffective participation in the movement leaves much to be desired for qualitative contribution.

Lastly, we will be asking "What is their contribution towards bringing on all round development of the tribal community". The answer is that they have hardly touched the fringes of the problem.

Possibilities

Although the above analysis gives a somewhat pessimistic picture of the movement of forest labour co-operatives, these are definite possibilities of the right kind of its development to achieve the objectives. Despite their limitation, they could succeed in covering a large number of forest labourers with their fold. Some of them could share profits and bonus. A large number of contractors have been eliminated and the owned resources of F. L. Cs. are growing. They can do better provided some of their limitations are removed.

(1) *Size of the society.*—It is on an average 100 members much less than that of Gujrat. It affects badly the total amounts of work load it can take up. It is possible to co-campaign vigorously to increase the membership size to an optimum level so that each society is able to bring about a minimum business turnover of Rs. one lakh. This would lend a good economic viability to each society.

(2) Availability of good coupes and bringing minimum 10 to 12 societies under one parental organisation is another way of strengthening the financial position of the societies. Coupes rich in timber woods need to be developed in large number through a planned phased programme of the forest Department, and they should be allotted in such a way that each parental organisation of 10 to 12 societies get some good coupes every year so that the parental organisation may in turn allot the rich coupes to weak units till their financial position improves. Many Forest Labour Co-operative Societies try to exploit coupes on their meagre skills and resources and in turn are in loss. Hence, it is necessary to arrange to bring 10 to 12 Societies under one parental organisation so that it can solve their interfaced problems.

(3) Attending to their problems and issues will also help in building up the societies from within. A review need to be taken of the inadequate coverage of the items of expenditure and inadequate expenditure allowed on admissible items, in the light of the empirical study and suggestions so that delay in settlement of accounts will be reduced owing to diminution in conflicts between the Department and the Societies. Of course, the Department has tried to remove some difficulties. Government has

now increased the admissible expenditure of a society on travelling from Rs. 300 to 600. Government has also increased the pay of, temporary staff like coupe agent Mukadam and Watchman from Rs. 125, 100 and 90 to Rs. 120, and 105 respectively. Government admitted expenditure on erection of Mandav upto Rs. 100 instead of Rs. 50. Government has arranged tax-relief on expenditure on welfare activities.

There is a lack of adequately trained personnel in accounts and in management of the societies. This lacuna needs to be removed through recruitment of trained personnel. There should also be a proper supervisory staff at the coupes. Effective measures to minimise the marking of bogus attendance at works, theft of materials, illicit cutting of trees, extravagancy in coupe operations, false vouchers and thumb impressions making less payments to labour etc., need to be taken.

(4) Effective measures should also be taken at different departmental levels to see that these societies also get works other than forest coupes.

(5) It is also necessary to make effective the training programmes meant for non-officials of these societies.

(6) Members should be educated about their rights and responsibilities.

Thus, it is possible to vitalise the movement of Forest Labourers Co-operative Societies and strengthen the financial position of the societies in the near future. The recommendation of the concerned committees in this field will be of good use to streamline the movement. It is high time to apply our mind towards this end.

STATISTICS ON TRIBAL EDUCATION IN MAHARASHTRA STATE

Statement showing districtwise literacy percentage among Scheduled Tribes in Maharashtra State (1971)

Serial No.	District	Persons	Literate	Percentage of literacy of Scheduled Tribes	Percentage of literacy of General population
1	2	3	4	5	6
	India ..	3,80,15,162	42,96,779	11.30	29.46
	Maharashtra ..	29,54,249	3,46,829	11.74	39.13
1	Greater Bombay ..	30,016	9,821	32.72	63.84
2	Thane ..	5,79,538	53,457	9.22	40.65
3	Kulaba ..	1,13,502	6,343	5.59	35.32
4	Ratnagiri ..	10,066	136	1.35	39.83
5	Nashik ..	5,61,202	67,630	12.05	36.30
6	Dhule ..	6,15,801	65,448	10.63	31.89
7	Jalgaon ..	1,25,026	20,493	16.39	45.24
8	Ahmadnagar ..	1,45,783	22,753	15.61	36.23
9	Pune ..	1,08,405	18,855	17.39	44.62
10	Satara ..	3,610	443	12.27	38.32
11	Sangli ..	2,425	619	25.22	37.48
12	Solapur ..	8,608	1,364	15.85	33.90
13	Kolhapur ..	3,809	908	23.84	35.37
14	Aurangabad ..	32,300	2,660	8.24	28.49
15	Parbhani ..	42,101	5,946	14.12	24.31
16	Beed ..	4,394	245	5.58	14.01
17	Nanded ..	56,309	6,148	10.92	22.78
18	Osmanabad ..	2,604	144	5.53	27.88
19	Amravati ..	79,371	7,690	9.69	42.36
20	Yavatmal ..	1,97,977	33,572	16.96	31.60
21	Chandrapur ..	2,31,402	22,154	9.57	26.77

Statement showing tribewise literacy among Scheduled Tribes in Maharashtra State (1961 and 1971)

Name of Scheduled Tribe	Literacy percentage, 1961			Literacy percentage, 1971		
	Persons	Male	Female	Persons	Male	Female
All Tribes, India ..	8.53	13.83	3.16	11.30	17.63	4.85
All Tribes, Maharashtra ..	7.21	12.55	1.75	11.74	19.06	4.21
1 Bhil ..	6.48	11.55	1.33	9.51	15.83	3.03
2 Koli Mahadeo ..	10.66	17.99	3.09	17.33	28.04	6.22
3 Gond ..	6.67	12.20	1.18	11.70	19.00	4.27
4 Varli ..	4.72	7.73	1.62	7.81	13.81	1.57
5 Kokna ..	9.52	16.24	2.75	14.30	22.81	5.47
6 Thakur ..	4.37	7.81	0.75	8.48	13.75	3.09
7 Kathodi ..	2.38	3.58	1.15	2.81	4.83	0.66
8 Gamit ..	11.23	19.05	3.20	10.59	17.70	3.85
9 Koli Malhar ..	7.76	13.84	1.22	10.14	17.75	2.76
10 Andh ..	5.55	10.69	0.30	13.35	22.61	3.87
11 Korku ..	6.13	10.86	1.30	9.95	16.68	2.99
12 Kolam ..	2.62	4.89	0.68	8.81	14.98	2.88
13 Dhanka ..	11.71	20.45	2.83	18.84	28.45	8.05
14 Pardhan ..	13.59	23.51	3.68	21.20	31.94	9.82
15 Kolidhor ..	13.90	21.82	5.09	25.18	36.79	12.53
16 Pardhi ..	10.44	17.17	3.64	18.16	26.37	9.56
17 Dubla ..	11.04	16.33	4.68	15.74	24.00	6.83
18 Naikda ..	8.91	15.66	2.18	14.15	23.11	4.77
19 Halba ..	20.64	36.48	5.01	29.80	43.30	13.80
20 Dhodia ..	12.40	20.28	3.75	21.94	32.96	10.63

Literacy growth among Scheduled Tribes in Maharashtra State (1971)

1	Persons			Male			Female		
	Literacy percentage		Increase in literacy over 1961	Literacy percentage		Increase in literacy over 1961	Literacy percentage		Increase in literacy over 1961
	1971	1961		1971	1961		1971	1961	
2	3	4	5	6	7	8	9	10	
All Tribes ..	11.74	7.21	4.53	19.06	12.55	6.51	4.21	1.75	2.46
(1) Bhil ..	9.51	6.48	3.03	15.83	11.55	4.23	3.03	1.33	0.70
(2) Koli Mahadeo ..	17.33	10.66	6.67	28.04	17.99	10.05	6.22	3.09	3.13
(3) Gond ..	11.70	6.67	5.03	19.00	12.20	6.80	4.27	1.18	3.09
(4) Varli ..	7.81	4.72	3.09	13.81	7.73	6.08	1.57	1.62	(-) 0.05
(5) Kokna ..	14.30	9.52	4.78	22.81	16.25	6.57	5.47	2.75	2.72
(6) Thakur ..	8.48	4.37	4.11	13.75	7.81	5.94	3.09	0.75	2.34
(7) Kathodi ..	2.81	2.38	0.43	4.83	3.58	1.25	0.66	1.15	(-) 0.49
(8) Garhit ..	10.59	11.23	(-) 0.64	17.70	19.05	(-) 1.35	3.85	3.20	0.65
(9) Koli Malhar ..	10.14	7.76	2.38	17.75	13.84	3.91	2.76	1.22	1.54
(10) Andh ..	13.35	5.55	7.80	22.61	10.69	11.92	3.87	0.30	3.57
(11) Korku ..	9.95	6.13	3.82	16.68	10.86	5.82	2.99	1.30	1.69
(12) Kolar ..	8.81	2.62	6.10	14.98	4.89	10.09	2.88	0.68	2.20
(13) Dhanka ..	18.84	11.71	7.13	28.45	20.45	8.00	8.05	2.83	5.22
(14) Pardhan ..	21.20	13.59	7.61	31.94	23.51	8.43	9.82	3.68	6.14
(15) Koli Dhor ..	25.18	13.90	11.28	36.79	21.82	14.97	12.53	5.09	7.44
(16) Pardhi ..	18.16	10.44	7.72	26.37	17.17	9.20	9.56	3.64	5.92
(17) Dubla ..	15.74	11.04	4.70	24.00	16.33	3.67	6.83	4.68	2.15
(18) Dhodia ..	21.94	12.40	9.54	32.96	20.28	12.68	10.63	3.75	6.88
(19) Naikda ..	14.15	8.91	5.24	23.11	15.66	7.45	4.77	2.18	2.59

Statistics on Land alienation and restoration of land to Scheduled Tribes persons in Maharashtra State (upto 30th September 1979)

Maharashtra Land Revenue and Tenancy Laws (Amendment) Act, 1974 (Mah. 35 of 1974)									
Division	Total No. of cases registered	No. of cases decided	No. of pending cases	Area ordered to be restored			Area actually restored		
				Cases	Adivasis	Area	Adivasis	Area	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Bombay ..	9,416	9,335	81	3,883	5,096	7,994	4,691	7,098	
Aurangabad ..	488	446	42	185	192	532	86	27	
Nagpur ..	3,252	3,084	168	1,479	1,542	3,083	857	2,356	
Pune ..	768	751	17	442	520	604	446	459	
Total ..	13,924	13,616	308	5,989	7,350	11,913	6,080	10,190	

Maharashtra restoration of lands to Scheduled Tribes Act, 1974 (Mah. 14 of 1975)

Division	Total No. of cases registered	Total No. of cases decided	No. of pending cases	Area ordered to be restored			Area actually restored	
				Cases	Adivasis	Area	Adivasis	Area (Hect.)
Bombay ..	11,633	10,409	1,224	3,637	4,624	7,668	3,384	5,601
Pune ..	355	350	5	205	254	337	169	201
Aurangabad ..	766	590	176	340	378	1,274	174	456
Nagpur ..	19,679	15,396	4,283	6,599	7,381	13,345	2,648	4,764
Total ..	32,433	26,745	5,688	10,781	12,627	22,024	6,375	11,022

आदिवासी विकास महामंडळ : आर्थिक शोषण मुक्तीची वाटचाल

पी. के. एम. राँय

व्यवस्थापकीय संचालक, म. रा. आ. वि. महामंडळ, पुणे

प्रास्ताविक

१९७७-७८ साली महाराष्ट्र शासनाने आदिवासी लोकांचे आर्थिक शोषण समाप्त करण्याचे आपले एक प्रमुख साधन म्हणून आदिवासी विकास महामंडळाला मान्यता दिली. १९७८-७९ साली या महामंडळाने आपल्या कामांच्या द्वारे असे निर्विवादपणे सिद्ध करून दाखविले की, आवश्यक ती राजकीय इच्छाशक्ती, समर्पित भावनेने काम करणारे नेतृत्व आणि अनुभवी नसला तरी प्रामाणिक व कळकळीचा सुसंघटित कर्मचारीवर्ग उपलब्ध असेल, तर महाराष्ट्राच्या आदिवासी विभागातील वर्षानुवर्षे चालत आलेली आदिवासींची आर्थिक पिळवणूक बंद करण्याचे स्वप्न साकार करणे आपल्याला सहज शक्य आहे.

१९७८-७९ या वर्षातील महामंडळाचे प्रमुख कार्य एकाधिकार खरेदी हे होते. महाराष्ट्र आदिवासी आर्थिक स्थिती (सुधारणा) कायदा, १९७६ [दी महाराष्ट्र ट्रायबल एकाॅनाॅमिक कंडिशन (इम्प्रूव्हमेंट) अॅक्ट, १९७६] या कायद्यान्वये काही विनिर्दिष्ट आदिवासी विभागांत खाजगी व्यापाराला बंदी करण्यात आली. या कायद्याची अंमलबजावणी १९७७-७८ साली ७ तालुक्यांत करण्यात आली होती. या कायद्याला आदिवासींकडून मिळालेल्या उत्तम प्रतिसादामुळे महाराष्ट्र शासनाने वरील कायद्यानुसार आदिवासी विकास महामंडळातर्फे केल्या जाणाऱ्या एकाधिकार खरेदीची योजना अधिक व्यापक बनवून ती ४८ पैकी ४० आदिवासी तालुक्यांत राबविली आणि त्या योजनेतर्गत असणाऱ्या अनुसूचित वस्तूंची संख्या वाढवून ती १२ वरून २४ वर नेण्यात आली.

वरील कायद्यानुसार एकाधिकार खरेदी करण्यासाठी महामंडळाने १९७८-७९ सालच्या हंगामात १० जिल्ह्यांतील विशिष्ट ४० तालुक्यांमध्ये ४६७ खरेदी केंद्रे उघडली. हे काम करणाऱ्या उप-प्रतिनिधींना (सब-एजंटानां) त्यासाठी लागणारी मोठ्या रकमेची साधनसामग्री ऐन वेळी विकत घेणे शक्य नव्हते.

म्हणून महामंडळाने १७,९७,१४२ रुपये १९ पैसे किमतीची १,७०४ वजने-मापे व ७१७ ताडपट्या खरेदी केल्या. त्याचप्रमाणे महामंडळाने खरेदी केंद्रे, केंद्रीय भांडारे व विक्री केंद्रे यांच्यासाठी साठवणुकीची पर्यायी व्यवस्था केली. आदिवासी विभागातील गोदामांची टंचाई लक्षात घेऊन महामंडळाला जिल्हा-धिकारी व वन विभाग यांच्याकडील जागा तसेच खाजगी जागा यांसाठी प्रयत्न करावे लागले. तरीही अस्तित्वात असलेल्या गोदामांच्या मानाने खूपच अधिक माल खरेदी झाला आणि त्यामुळे बराच काळ उघड्यावर पडलेल्या मालाच्या बाबतीत समस्या निर्माण झाल्या.

भात भरडून त्याचे तांदूळ करण्यासाठी महामंडळाला ४३ भात-गिरण्यांची मदत घ्यावी लागली. त्यापैकी २४ सहकारी भात-गिरण्या होत्या व बाकीच्या खाजगी होत्या. महामंडळाला चाळीस तालुक्यांमध्ये आपल्या कामाचा विस्तार अचानकपणे करावा लागल्याने त्याला नंदुरबार, नागपूर व पुणे या ठिकाणी तीन जादा प्रादेशिक कार्यालये आणि १९ विपणन कार्यालये उघडावी लागली. या कार्यालयांसाठी आवश्यक असणारे फर्निचर व अन्य उपकरणे विकत घेण्यासाठी महामंडळाला ४५ लाख रुपये खर्च करावे लागले. या नवीन कार्यक्रमासाठी महामंडळाला मोठ्या प्रमाणावर कर्मचाऱ्यांचीही भरती करावी लागली आणि सरकारकडूनही काही माणसे प्रतिनियुक्तीवर घ्यावी लागली. एकूण कर्मचाऱ्यांची संख्या वाढून ती ३४८ वरून १,४२९ वर गेली. यापैकी ८३ टक्के लोक आदिवासी उमेदवारांतून निवडलेले. महामंडळाकडील कर्मचाऱ्यांची वर्गवारी ही अशी आहे :—

अनुसूचित जमाती	..	१,१९०
अनुसूचित जाती	..	७६
विमुक्त जाती	..	३२
इतर	..	१३१
एकूण	..	१,४२९

सुमारे ८ कोटी रुपयांची खरेदी करावी लागेल असा अंदाज होता. त्यासाठी राज्य शासनाच्या हमीवर आवश्यक तेवढे भांडवल उभारण्यासाठी महामंडळाला सरकारकडून भाग भांडवलाचा हिस्सा म्हणून २,७४,५२,००० रुपये मिळाले. महाराष्ट्र राज्य सहकारी शिखर बँकेने ३० सप्टेंबर १९७९ रोजी संपणाऱ्या वर्षासाठी ५ कोटी रुपयांपर्यंतचे तारणगहाण पतकर्ज मंजूर केले.

अचानक कामाचा व्याप वाढवावा लागल्यामुळे महामंडळाला असंख्य अडचणींना तोंड द्यावे लागले. या अडचणींत भर म्हणजे महामंडळातर्फे काम करणाऱ्या आदिवासी सहकारी संस्थांची नव्याने उभारणी करावी लागली. या संस्थांना अशा प्रकारच्या खरेदीचा अनुभवही नव्हता अथवा त्या कामासाठी लागणारे मनुष्यबळही त्यांच्याजवळ नव्हते. शिवाय महामंडळाच्या कामाचा विस्तार अकस्मात करण्यात आला. आणि रोजच्या रोज नवनवीन अडचणी उभ्या रहात होत्या. त्यामुळे महामंडळाला काही दूरदूरच्या केंद्रांमध्ये उघड्यावर पडलेले मालाचे साठे ताबडतोब सुरक्षित जागी हलविणे अथवा हुंडी पद्धत सुरू होईपर्यंत काही दूरच्या केंद्रांतील खरेदी केलेल्या मालाचे पैसे काही दिवसांपर्यंत वेळच्या वेळी देता न येणे यांसारख्या तूटीबाबत विचार करण्यासही कित्येकदा वेळ मिळाला नाही. मालाच्या साठवणीसाठी आवश्यक असणारी कोठारे रातोरात बांधता येणे शक्य नव्हते. जिल्हा सहकारी बँकांच्या शाखांकडे पुरेशी रक्कम व नाणी उपलब्ध नव्हती. चेक्सवर सहाय्य करणारे आदिवासी सहकारी संस्थेचे (A.C.S.) अध्यक्ष गैरहजर असत. हुंड्यांचा प्रतिसादक्षरी करणारे काही विपणन निरीक्षक (मार्केटिंग इन्स्पेक्टर्स) उपलब्ध नसत. शिवाय काही वेळा मालाची आवकही अपेक्षेपेक्षा जास्त होत असे. या सर्व गोष्टीमुळे महामंडळाच्या कामात ज्या उणिवा राहिल्या, त्यांच्या मुळाशी खूपच सबळ अशी कारणे होती. या सान्या अडचणींत भर म्हणूनच की

काय, या कामासाठी लागणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची भरती करण्यास थोडा विलंब झाला. याचे कारण असे की, या कर्मचाऱ्यांच्या मुलाखती वेगवेगळ्या जिल्ह्यांत घ्याव्या लागल्या आणि निवड झालेल्या लोकांची छाननी करून योग्य जागी त्यांच्या नेमणुका कराव्या लागल्या. एवढ्या मोठ्या प्रमाणावरील मालाची खरेदी करण्यासाठी लागणारी उपकरणे, विशेषतः वजन-काटे मिळविणे ही समस्या तर त्याचा पुरवठा करणारांनाही तापदायक ठरली. कारण सामान्यतः माल पुरविण्यासाठी जी ६० दिवसांची मुदत दिली जाते, तिच्याएवजी महामंडळाने ठरविलेली मुदत ४ ते १० दिवसांचीच होती. या सान्या अडचणी खऱ्याखऱ्या होत्या. तरीपण ज्यांचा एकाधिकार खरेदीला विरोध होता व या योजनेमुळे ज्यांचे पिढीजात साम्राज्य अचानक कोसळले होते, त्यांना या योजनेला सुसंग लावण्यास या अडचणींमुळे एक चांगले हत्यार मिळाले. अर्थात ज्या सर्वसामान्य आदिवासींच्या कल्याणासाठी महामंडळाची स्थापना करण्यात आली, त्यांनी ही योजना मनापासून स्वीकारली.

एकाधिकार धान्य खरेदी

३० जून १९७९ पर्यंत एकूण ७७१.३५ लाख रुपये किमतीच्या ६,८७,९३५ क्विंटल अनुसूचित वस्तूंची खरेदी महामंडळाने आदिवासींकडून केली. यापैकी महत्त्वाच्या वस्तूंचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे :—

वस्तूचे नाव	क्विंटल वसुली	किंमत रुपये
१. भात	३,१२,१४७	३,२४,११,९५८
२. ज्वारी	६५,७७०	५४,३३,०३९
३. वरई	८४,८५२	९८,०१,००६
४. तूर	२८,९१०	७९,०५,१९२
५. भुईमूग	४३,४६०	९५,४५,८७८
६. इतर (वनोपज वस्तूंसह)	१,५२,७९६	१,२०,३८,१०१

४६७ केंद्रांवर ३० जून १९७९ पर्यंत एकूण ९,७६,२६३ विक्रेते होते; त्यांपैकी ७७.४५ टक्के, म्हणजे ७,५६,१०८ विक्रेते आदिवासी होते.

वर उल्लेखिलेल्या कायद्यानुसार महामंडळाने जी एकाधिकार खरेदी सुरू केली, तिच्यामुळे आदिवासी लोकांमध्ये बहुधा त्यांच्या सबंध इतिहासात प्रथमच, जागृती निर्माण झाली आणि आजवर आपली कशी पिळवणूक होत होती याची त्यांना एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर जाणीव झाली. या तालुक्यांपैकी अनेक तालुक्यांमध्ये पहिल्यांदाच आदिवासींना त्यांच्या मालाची वाजवी किंमत मिळाली.

त्या त्या भागात त्यावेळी चालू असलेल्या बाजारभावाइतकी ती किंमत होती. त्यामुळे आदिवासी समाजावर एकाधिकार खरेदीचा अद्भुत परिणाम झाला.

आणखी एक नमूद करण्यासारखी उत्साहवर्धक गोष्ट म्हणजे वस्तूंच्या खरेदीत झालेली मोठी वाढ ही होय. १९७७-७८ साली ७ तालुक्यांतील एकाधिकार खरेदी १,०५,४३५ क्विंटल इतकी होती, तर १९७८-७९ साली त्याच अवधीत त्याच तालुक्यांत १,४६,३२४ क्विंटल खरेदी झाली. याचा अर्थ असा की, खरेदीमध्ये ४० टक्क्यांची वाढ झाली. यावरून असे स्पष्ट दिसून येते की, आपला माल महामंडळाच्या केंद्रावर आणून विकण्याच्या बाबतीत आदिवासींचा विश्वास वाढत आहे, आणि आपल्या भागातील परंपरागत खाजगी व्यापाऱ्यांच्या कचाट्यातून सुटण्याचा ते उघडपणे प्रयत्न करीत आहेत.

माल	माल आणणारे आदिवासी	क्विंटल माल	बिगर आदिवासी	क्विंटल माल
१. भात	५९,०२५	१,७६,९७७	४४,२६१	१,३५,१७०
२. ज्वारी	१३,४७५	२२,४६१	११,३८२	४३,३०९
३. वरई	३१,८७१	६५,५९८	९,९१९	१९,२५४
४. नागली	१०,७४८	११,२५१	८३६	२,४३५
५. उडीद	१२,१७९	९,८२७	१,१८९	४,८६४
६. तूर	२०,६३८	१९,९८८	३,७९७	८,९२२
७. हिरडा	३२,५१४	२४,९१६	८५६	२,१८६
८. खुरामणी	१,५४१	२,५५७	७२८	२,०८७
९. भुईमूग	४३,६८३	२५,२६३	१२,२९८	१८,१९७

विनिर्दिष्ट ४० तालुक्यांतील ४६७ वसुली केंद्रांवर विक्रीसाठी आलेल्या अनुसूचित वस्तूंचे विश्लेषण केल्यास त्यावरून पुढील निष्कर्ष निघतात :

१. आदिवासी लोक अजूनही आपला माल बऱ्याच डोकीवरूनच आणतात. ७,५६,१०८ आदिवासींनी सुमारे ३,३२,६८१ क्विंटल माल विक्रीसाठी आणला, तर २,२०,१५५ बिगर आदिवासींनी जवळजवळ तेवढाच माल आणला. यवतमाळ, नागपूर व चंद्रपूर जिल्ह्यांत आदिवासीपेक्षा बिगर आदिवासींनी आणलेल्या मालाचे प्रमाण अधिक होते. या तीन भागांत पुढील हंगामात आदिवासींनी केंद्रावर माल आणण्याची परिस्थिती सुधारण्यासाठी आवश्यक ते उपाय योजावे लागतील.

२. केंद्रावर आलेल्या मालाचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे :—

माल	माल आणणारे आदिवासी	क्विंटल माल	बिगर आदिवासी	क्विंटल माल
१. भात	५९,०२५	१,७६,९७७	४४,२६१	१,३५,१७०
२. ज्वारी	१३,४७५	२२,४६१	११,३८२	४३,३०९
३. वरई	३१,८७१	६५,५९८	९,९१९	१९,२५४
४. नागली	१०,७४८	११,२५१	८३६	२,४३५
५. उडीद	१२,१७९	९,८२७	१,१८९	४,८६४
६. तूर	२०,६३८	१९,९८८	३,७९७	८,९२२
७. हिरडा	३२,५१४	२४,९१६	८५६	२,१८६
८. खुरामणी	१,५४१	२,५५७	७२८	२,०८७
९. भुईमूग	४३,६८३	२५,२६३	१२,२९८	१८,१९७

या तक्त्यावरून असे दिसून येते की, वरई, नागली, हिरडा व कारळ (खुरामणी) या वस्तूंचे उत्पादन मुख्यतः आदिवासी करतात. या वस्तूंचे उत्पादन वाढविण्यासाठी आदिवासींना उत्पादनाची सुधारलेली तंत्रे शिकविण्यात आली पाहिजेत. तसे झाले तरच आदिवासी क्षेत्रात राहणाऱ्या बिगरआदिवासींच्या उत्पादनाएवढी तरी पातळी आदिवासींना गाठता येईल.

मालाचा सरासरी चांगला दर्जा ठरविताना प्रतवारीनुसार केल्या जाणाऱ्या कपाती फार कडक असल्याबद्दल अग्रूनमधून तक्रारी येत राहिल्या. परंतु पुणे व यवतमाळ विभागांतील

१९७८-८९ सालात नाशिक विभागातून सर्वांत जास्त खरेदी झाली. (१,८७,५११ क्विंटल. त्यांची किंमत २,५३,९५,५४८ रुपये होती.) इतर विभागातील खरेदीचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे :—

विभाग	क्विंटल	किंमत रुपये
(१) ठाणे	१,८५,३६१	१,४३,४८,५४४
(२) धुळे	१,०४,८७८	१,५८,७७,०५७
(३) पुणे	३४,५९३	३२,८१,२४८
(४) यवतमाळ	१९,११८	३९,६०,२७२
(५) नागपूर	४२,५१०	३८,८५,६९०
(६) चंद्रपूर	१,१३,९६४	१,०३,८६,८१५

२५ सहकारी संस्थांची यादृच्छिक (रँडम) पाहणी केल्यानंतर असे आढळून आले की, या तक्रारीत फारसे तथ्य नाही. एक टक्क्याहून कमी आदिवासींच्या मालावर १० रुपयांहून अधिक प्रतवारी कपात बसली होती, तर १५ टक्के बिगर आदिवासींना १० रुपयांहून अधिक प्रतवारी कपात सोसावी लागली. ७०,१६० आदिवासी विक्रेत्यांपैकी ५१५ आदिवासींना आणि ९,६९० बिगर आदिवासींपैकी १,४७० लोकांना १० रुपयांहून अधिक प्रतवारी कपात सोसावी लागली. या ५१५ आदिवासींचे वरवर निरीक्षण केल्यावर असेही दिसून आले की, ते तुलनात्मक दृष्ट्या अधिक सुखवस्तु शेतकरी होते. या आकडेवारीवरून काही प्रमाणात असेही दिसून आले की, बिगर आदिवासीपेक्षा आदिवासी लोक जो माल आणतात त्यात कमी दोष असतात. त्यामुळे या तक्रारीवरून असा जो आभास निर्माण केला जातो की, आदिवासी शेतकऱ्यांवर या प्रतवारीचा विपरित परिणाम होतो, ते पूर्णतः खरे नाही. वस्तुतः ठाणे जिल्ह्यातील ओलाव्यामुळे केल्या जाणाऱ्या कपातीचे विश्लेषण केल्यास असे दिसून आले की, एकूण विभागाचा विचार करता शिफारस करण्यात आलेल्या प्रमाणापेक्षा झालेली कपात १॥ टक्क्याहून कमीच होती. शिवाय भात भरडताना एका पोत्यात ३ ते ५ टक्के कचरा असल्याचे आढळून आले आहे. महामंडळाला कसलीही तोशीस सहन करावी न लागता माल विकणाऱ्यांना जास्तीत जास्त वाजवी किंमत मिळावी यासाठी प्रतवारीची अधिक चांगली पद्धत अंमलात आणण्याची गरज आहे. अर्थात ही गोष्ट अनुभवानेच साध्य होऊ शकेल.

धान्य साठवण

आदिवासींच्या परंपरागत व्यापारी केंद्रांमध्ये माल खरेदी करण्याची ४६७ केंद्रे उघडण्यात आली होती. यांपैकी फक्त १३५ केंद्रांमध्ये व्यवस्थित साठवणीच्या सोयी होत्या. ३३२ केंद्रांमध्ये साठवणीची कसलीही सोय नव्हती आणि सारा माल उघड्यावरच ठेवावा लागत होता. चंद्रपूर जिल्ह्यात आणि भंडारा व धुळे जिल्ह्यांच्या काही दुर्गम भागांत साठवणीची सोय नसल्यामुळे मालाचे साठे उघड्यावर ठेवावे लागले. आणि त्या स्थानांच्या दुर्गमतेमुळे ते जानेवारीपर्यंत देखील सुरक्षित ठिकाणी हलविणे शक्य झाले नाही.

२२ मे १९७९ रोजी आदिवासी सहकारी संस्था व आदिवासी विकास महामंडळ यांच्याकडे जमा झालेल्या मालाचे जे साठे उघड्यावर

पडले होते त्यांचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे :—

विभाग	खरेदी (क्विंटल)	उघड्यावर पडलेले साठे	
		आ. स. संस्था (क्विंटल)	आ. वि. म. (क्विंटल)
ठाणे	१,८०,३४७	...	३,२००
नाशिक	१,८२,४८६	४,८००	८,६८४
चंद्रपूर	१,११,३८९	५,४००	५,८८२

याचा अर्थ असा की, आदिवासी सहकारी संस्थांसाठी गोदामे बांधण्याचे काम तातडीने पूर्ण करण्याची गरज आहे. खरेदी झालेल्या मालाच्या आकडेवारीवरून प्रत्येक गोदामात किती मालाच्या साठवणीची व्यवस्था करण्याची आवश्यकता आहे हेही लक्षात येईल, आणि प्रत्येक विभागाची गरज लक्षात घेऊन या गोदामांची फेररचना करणेही किती जरूरीचे आहे हे दिसून येईल.

बहुतेक जिल्ह्यांमध्ये जिल्हाधिकार्यांनी ठरवून दिलेल्या किमती सर्वसामान्यपणे वाजवी होत्या. मात्र काही ठिकाणी काही मालाच्या किमती प्रमाणाबाहेर जादा होत्या. उदाहरणार्थ, अमरावतीला लाल मिरचीचा भाव क्विंटलला १,०८५ रुपये होता. धुळेचाला तुरीचा भाव क्विंटलला ३४९ रुपये होता. नाशिकला हरभऱ्याचा भाव क्विंटलला २४३ रुपये होता आणि नाशिकलाच गरी कोळपी भाताचा भाव क्विंटलला १५३ रुपये व वरईचा भाव क्विंटलला १३८ रुपये होता. उत्पादक या नात्याने आदिवासींच्या हिताचे रक्षण करीत असतानाच ग्राहक या नात्याने आदिवासींच्या हिताचाही विचार करणे आवश्यक असते. कारण स्थानिक उत्पादनापैकी अधिकांश माल आदिवासी विभागातील आदिवासी लोकच रोजच्या

गिरण्या होत्या. ३० जून १९७९ पर्यंत १,९९,३२७ क्विंटल भात सडण्यात आले. भातसडीची विभागवार टक्केवारी पुढीलप्रमाणे होती :—

ठाणे	चंद्रपूर	नाशिक	नागपूर
५६.१	५५.२५	५६.२	५६.७८

ही टक्केवारी एकदा व दोनदा सडलेल्या तांदळाची एकूण सरासरी आहे. प्रतवारीची अधिक काटेकोर अंमलबजावणी करून भातातील कचरा नाममात्र रेषेपर्यंत खाली आणण्यात आला तर, तसेच भात उघड्यावर न ठेवल्यास आणि बहुतेक भात गिरण्यांची जुनी कालबाह्य यंत्रसामग्री बदलून अद्यत् यंत्रसामग्रीची उभारणी केल्यास भातापासून तांदूळ बनण्याच्या या टक्केवारीत पुष्कळच सुधारणा होऊ शकेल.

धान्य माल विक्री

करारबद्ध विक्रीसह ३० जून १९७९ पर्यंत झालेली एकूण विक्री ४,०६,६३,७०० रुपयांची झाली होती. विविध वस्तुची विक्री व त्याची एकूण खरेदीशी टक्केवारी यांचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे :—

मालाचे नाव	मालाची किंमत	एकूण खरेदीशी टक्केवारी
	रुपये	टक्के
भात-तांदूळ	४९,४८,२००	२५
ज्वारी	४६,३७,०००	७०
सुईमूग	९०,६२,०००	९१
कारळे (खुरासणी)	१३,३३,०००	९३

वापरासाठी खरेदी करीत असतात, आणि काही जिल्ह्यांत तर आदिवासी भूमिहीन मजुरांची संख्या साठ टक्क्यांहून अधिक आहे. त्यांना रोजच्या वापरासाठी हा माल खरेदी करावा लागतो.

भात सडण्यासाठी ४३ भात गिरण्यांचा वापर करण्यात आला. त्यांपैकी २४ सहकारी भात

महामंडळाला इतर बहुतेक माल सोयीस्करपणे विकता आला तरी भात व तांदूळ यांच्या विक्रीचा प्रश्न चिंताजनक राहिला. भात सडून त्याचे तांदूळ बनविण्यास थोडा वेळ लागतो आणि चंद्रपूरसारख्या काही जिल्ह्यांत अनेक भागांच्या दुर्गमतेमुळे खरेदी झालेले भात गिरण्यांपर्यंत नेता आले नाही. ही एक कायमची

समस्या आहे. शिवाय काही जिल्हा-धिकाऱ्यांनी उत्तम दर्जाच्या (ए ग्रेडच्या), नाशिकच्या गरी कोळपी व ठाण्याच्या कोळम यांसारख्या भाताचे दर फारच जास्त ठरवून दिले. भाताचा हा जादा दर व गिरण्यांतून होणारी हलक्या प्रतीची भरडाई यांमुळे उत्तम प्रतीचा तांदूळ विकण्याच्या कामी महामंडळाला फार अडचण आली.

३० जून १९७९ रोजी पुऱ्या झालेल्या १९७८-७९ सालातील विक्रीचे महत्त्वाचे व उल्लेखनीय वैशिष्ट्य म्हणजे नाफेडमार्फत झालेली खुरा-सणीची निर्यात हे होय.

आधार किंमत योजनेखाली महामंडळाने खरेदी केलेली ज्वारी अनेक प्रयत्न करूनही सरकारने ताब्यात घेतली नाही. ती ज्वारीही महा-मंडळाने फायदेशीर भावाने खुल्या बाजारात विकली.

तांदूळ व तूरडाळ नीट स्वच्छ करून ३ किलो-ग्रॅमच्या पिशव्यांतून मॅफको, माविम व अशाच इतर कांहीं सहकारी संघटनांमार्फत विकण्यात आली. सरकारी कर्मचाऱ्यांना तीन हप्त्यांत किंमत देण्याची सवलत देऊन त्यांनाही तांदूळ विकण्यात आला. ३० जून १९७९ पर्यंत महामंडळाचा नाफेडशी झालेला एकूण व्यवहार ३६.२ लाख रुपयांचा होता. याचा अर्थ असा की आदिवासीला त्याच्या मालाची जास्तीत जास्त किंमत मिळावी म्हणून त्या मालाचा एका राष्ट्रव्यापी संघटनेशी संबंध जोडण्यात आला. भूईमग, वरई व नागली यांची विक्री लाभदायक दरांनी करण्यात आली, तर तांदूळ, तूर व हरभरा यांच्या विक्रीत थोडा तोटा झाला. गोंद, हिरडा, चारोळी, मोहाचे बी व गवत यांसारख्या गौण वन-उत्पादनाच्या व्यव-हाराचा तपशील पुढीलप्रमाणे आहे :—

वस्तू	क्विटल खरेदी	किंमत (रुपये)	क्विटल विक्री	किंमत (रुपये)
चारोळी	०.३०	६११.००	०.२७	८१०.००
हिरडा	२७,१०२.००	१६,२१,१११.००	१९,६३१.००	१६,६८,३२७.००
गोंद	११८.००	५७,५३८.००	१६.००	७,१७३.००
मोहाचे बी	५६८.४०	८४,३१८.००
गवत	७३,१८७.००	१०,२६,९१९.००	५९,३९८.००	१३,९१,९०७.००

चारोळी, गोंद व मोहाचे बी यांची आवक अपेक्षेप्रमाणे फारच कमी झाली. त्यामुळे महामंडळाने वन विभागाला रॉयल्टी म्हणून दिलेल्या रु. ३,९२,४८५ रकमेचा तोटा सोसावा लागला. गौण वनोपज वस्तू गोळा करण्याच्या बाबतीतील अनुभव असा आहे की, आदिवासी सहकारी संस्थांना हे काम परिणामकारकपणे करता आले नाही.

गवताच्या खरेदीच्या बाबतीत मात्र महा-मंडळाला भरपूर यश मिळाले. गवताच्या खरेदीमध्ये आदिवासींचे जे भयानक शोषण केले जाते, तसे दुसऱ्या कोणत्याही शेतमालाच्या व वनोपज वस्तूंच्याबाबतीत केले जात नाही. ठाणे जिल्ह्याच्या आदिवासी क्षेत्रात, विशेषतः पालघर व डहाणू तालुक्यांत मूठभर खाजगी व्यापारी आदिवासींकडून ३०० किलोग्रॅमला २ ते १० रुपये या दराने वाळलेले गवत विकत घेतात. याच्या उलट महामंडळाने गवताच्या व्यापारात प्रवेश करताच अगदी बाजार-भावाने, म्हणजे ३०० किलोग्रॅमला ४२ रुपये या दराने गवताची खरेदी केली. तेव्हा महा-मंडळाविरुद्ध या परंपरागत गवत व्यापाऱ्यांनी प्रचंड आरडाओरडा सुरू केला. पण सरकारने त्यांच्या ओरड्याकडे लक्ष दिले नाही. सर-कारवर दडपण आणण्यात येत नाही असे पाहून व्यापाऱ्यांनी व त्यांच्या गुंडांनी आमच्या कर्म-चाऱ्यांना मारपीट करण्याच्या धमक्या देण्यास सुरुवात केली. त्याचप्रमाणे जे लोक गवताचे साठे करण्यासाठी आपल्या मोकळ्या जागा देऊन महामंडळाला मदत करू इच्छित होते, त्यांनाही या लोकांनी धाकदपटशा दाख-विण्यास सुरुवात केली. स्थानिक आदि-वासींच्या मनात गोंधळ निर्माण करून गैरसमज पसरविण्यासाठी या व्यापाऱ्यांनी सर्व मह-त्त्वाच्या ठिकाणी जाहीर सभा घेतल्या. या सभ्या अडचणींना तोंड देण्याचे आव्हान महामंडळाने स्वीकारले आणि स्थानिक आम-दारांच्या मदतीने खेडोपाडी सभा भरविल्या आणि आदिवासी लोकांना व्यक्तिशः भेटून या क्षेत्रातील महामंडळाचा प्रवेश त्यांचे हित-संबंध सुरक्षित ठेवण्यासाठी कसा आहे ते त्यांना समजावून सांगितले. या सभा व भेटीगाठी यांच्याद्वारे आणि ठाणे जिल्ह्याचे जिल्हा-

धिकारी व शासन यंत्रणा यांनी नाना प्रकारे केलेल्या मदतीच्या आधारे महामंडळाने गव-ताची खरेदी सुरू केली. स्थानिक आदिवासी आपल्या स्वतःच्या शेतातील गवत कापून स्थानिक व्यापाऱ्यांच्या विरोधाला भीक न घालता ते महामंडळाच्या खरेदी केंद्रावर आणू लागले. प्रारंभी त्यांची संख्या फार लहान होती. परंतु महामंडळाच्या केंद्रावर माल आणण्याचे

फायदे त्यांच्या लक्षांत येताच ते प्रचंड संख्येने येऊ लागले. किबहुना, व्यापाऱ्यांच्या हस्तकां-पासून महामंडळाच्या गवताच्या गंजांचे रक्षण करण्यासाठी काही आदिवासी आपण होऊन पुढ आले. महामंडळाच्या खरेदी केंद्राशी आपलेपणाचे संबंध ठेवून त्यांनी त्यांची राखण केली. स्थानिक व्यापाऱ्यांचा मुंबईतील गवत बाजाराशी पूर्वापार संबंध होता. त्याचा गैर-फायदा घेऊन महामंडळाला मुंबई बाजारात प्रवेशच करता येऊ नये अशी यशस्वी नाकेबंदी त्यांनी घडवून आणली. त्यामुळे अखेर हे गवत धुळे, जळगाव व अकोला जिल्ह्यांतील टंचाई-ग्रस्त भागांना विकण्यात आले, आणि पावसाळा सुरू होण्यापूर्वी गवताचे सारे साठे विकून टाकणे महामंडळाला शक्य झाले. या प्रकरणात सर-कारला व आदिवासींना आर्थिक नुकसानीचा जबर फटका बसणार असे भाकीत स्थानिक व्यापाऱ्यांनी वर्तविले होते ते पार खोटे ठरले.

एकाधिकार खरेदी योजनेने आदिवासींना आपला माल बाजारभावाने विकण्याचा जन्म-सिद्ध अधिकार बहाल केला आहे. खरेदी-विक्रीच्या व्यवहारात महामंडळ हे अजून नवखेच आहे. तरी पण समोर आलेल्या साऱ्या अडचणींवर मात करून त्याने खरेदी केलेला शेतमाल व जंगलमाल शक्य तितक्या उत्कृष्ट पद्धतीने विकून दाखविला.

आपली प्रतिमा लोकांसमोर निर्मळ स्वरूपात उभी करण्यासाठी महामंडळाने पद्धतशीर व योजनावद्ध जाहिरात मोहीम चालविली. तिचा परिणाम होऊन आज राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय संघटना महामंडळाकडील मालाच्या खरेदी-विक्रीसंबंधी चौकशी करू लागल्या आहेत. त्यावरून आदिवासी क्षेत्रामध्ये परिणामकारक नियमित खरेदी-विक्रीच्या सर्वसामान्य व्यव-हाराचा पाया महामंडळाने घातला आहे.

एकाधिकार खरेदी योजनेने आदिवासी क्षेत्रातील एका मृतप्राय किंवा मृत सहकारी संघटनेला जीवदान देऊन नवजीवन प्रदान केले आहे. ती संघटना म्हणजे सहकारी भात-गिरण्या ही होय. महामंडळाने सहकारी भात-गिरण्यांशी केलेला व्यवहार ७,९७,३०८ रुपयांचा आहे. आदिवासी सहकारी संस्थांना देण्यात आलेले कमिशन २५,११,०५४ रुपये ६४ पैसे इतके आहे. ऋषि उत्पन्न बाजार समितीला दिलेला बाजार कर २,५६,८४६ रुपये ३ पैसे आहे, तर जकातीची रक्कम ३९,१४८ रुपये आहे.

महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेला महामंडळाने आतापर्यंत व्याजरूपाने १९,९६,५५१ रुपये २६ पैसे दिले. आदिवासी क्षेत्रामध्ये आदिवासी-साठी काम करित असताना या संस्थांकडून

महामंडळाला जेवढा लाभ झाला तेवढाच लाभ त्यांनाही आमच्याकडून झाला, हेच घाबरून दिसून येते.

खावटी कर्ज योजना : १९७८-७९

आदिवासींच्या विकासाच्या इतिहासात महाराष्ट्र शासनाने महामंडळाकडे खावटी कर्जवाटप करण्याची जबाबदारी सोपविली. त्याद्वारे महामंडळाने आणखी एका नव्या क्षेत्रात पदार्पण केले. आदिवासींच्या दृष्टीने ही एक सातत्याने भासणारी अत्यंत महत्त्वाची गरज होती. १९७८ च्या जूनमध्ये आदिवासी उपयोजना क्षेत्रातील ४० तालुक्यांतील अल्प भू-धारक, भूमिहीन मजूर व ग्रामीण कारागीर यांना खावटी कर्ज वाटण्याचे ठरविले. या कामासाठी तीन कोटी रुपयांचा एक फिरता किंवा आवर्ती निधी उभारण्यात आला. सरकारच्या या निधीचे प्रमुख प्रतिनिधी व पर्यवेक्षक म्हणून आदिवासी विकास महामंडळाची नेमणूक करण्यात आली. ज्यावेळी हे महामंडळ राज्यातील सात तालुक्यांमध्ये आपले काम केंद्रित करित होते आणि आदिवासी सहकारी संस्थांचे एकात्रीकरण नुकतेच घडून आले होते आणि उरलेल्या अनेक आदिवासी सहकारी संस्थांना नवीन सभासद करून घेण्याचे होते, अशा वेळी महामंडळाकडे ही जबाबदारी सोपविण्यात आली. याचा अर्थ असा की, हे काम म्हणजे महामंडळाला एक प्रकारचे आव्हानच होते. कारण आदिवासी सहकारी संस्थांना नव्याने सभासद नोंदणी करणे, कर्जाची प्रकरणे तयार करून त्यांना मान्यता देणे, दोनशेहून अधिक केंद्रांकडे माल वाहतूक करणे, आणि अन्नधान्ये, रोख रकमा व कर्जाच्या इतर वस्तू यांचे वितरण करणे यांसाठी लागणारी व्यवस्था महामंडळाला अत्यंत थोड्या अवधीत करावयाची होती. सर्वांत महत्त्वाची गोष्ट अशी की, धुळे, नागपूर व भंडारा यांसारख्या अनेक जिल्ह्यांमध्ये या कामासाठी आवश्यक असणारी आधारचौकट किंवा तळापर्यंत पोचलेल्या संस्थांचे जाळे महामंडळाजवळ उपलब्ध नव्हते. इतक्या साऱ्या अडचणी असूनही मुळीच वेळ न दवडता ही योजना अंमलात आणली गेली. महामंडळाचे उप-प्रतिनिधी म्हणून नियुक्त करण्यात आलेल्या २४१ आदिवासी सहकारी संस्थांमार्फत १,६०,००० कुटुंबांना कर्जवाटप करण्यात आले. आदिवासी क्षेत्रांमध्ये उघडलेल्या २८८ केंद्रांतून हे वाटप करण्यात आले. अन्नधान्याव्यतिरिक्त मिरच्या, मीठ, खाद्यतेले, साड्या व धोतरे (विदर्भ विभागात) या वस्तूंचा या वितरणात समावेश होता. खुल्या बाजारातून एवढ्या मोठ्या प्रमाणावर खरेदी करण्याचे टाळण्यासाठी

अन्नधान्ये ही मुख्यतः जिल्हाधिकाऱ्यांकडून घेण्यात आली. अशा प्रकारे वितरित केलेले कर्ज एकूण १ कोटी ७६ लाख रुपयांचे होते. यांपैकी रोख रकम ३० टक्के एवढीच मर्यादित होती. बहुतेक सर्वच भागांमध्ये अंतत अडचणींना तोंड द्यावे लागले असले तरीही हे कर्जवाटपाचे काम वेळेवर पुरे होऊ शकले.

खावटी कर्जाचा पुरवठा करण्याच्या या योजनेतील सर्वांत उल्लेखनीय कामगिरी म्हणजे यातील ८० टक्के कर्जवाटप भूमिहीनांना करण्यात आले, ही होय. सर्वसामान्य व्यवहाराच्या दृष्टीने भूमिहीन आदिवासी पतदार समजला जात नाही. त्याला कर्ज द्यायला कुणीच तयार नसते. अशा आदिवासीला कर्ज देण्यात सरकारने मोठेच धाडस दाखविले आहे. या योजनेतून भूमिहीन आदिवासीला असे आढळून आले की, आपल्या गरजेच्या वेळी मदतीसाठी धावून येण्यास सरकार उत्सुक आहे. कोणतीही पतपेढी भूमिहीन आदिवासीला कर्ज देण्यास तयार नसते. त्यामुळे कर्जपुरवठा करणाऱ्या संस्थेचे सभासद बनणे त्याच्या दृष्टीने निरर्थक व वरवरचे असते. परंतु आता मात्र आदिवासी सहकारी संस्थेचे त्याला मिळालेले सभासदत्व अचानक सार्थ बनू लागले आहे. त्यामुळे बहुतेक भूमिहीन आदिवासी आपण होऊन आदिवासी सहकारी संस्थांचे सभासद बनण्यास पुढे सरसावले. अल्पावधीत पंचाहत्तर हजार व्यक्तींना आदिवासी सहकारी संस्थांचे सभासद करून घेण्यात आले. सर्वांत अधिक डोळे दिपविणारी सभासद नोंदणी ठाणे जिल्ह्यात झाली. सभासद नोंदणीतील या घशावरून खावटी कर्जाचा पुरवठा करण्याची ही योजना आदिवासींमध्ये किती लोकप्रिय झाली आहे, हे दिसून येते.

या योजनेमुळे आदिवासी सहकारी संस्थांनाही चांगली मदत झाली. कारण सभासद नोंदणीला

जोराची चालना मिळाल्यामुळे त्यांना आपली भागभांडवलाची वाजू भक्कम करता आली. पुण्याच्या आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था (ट्रायबल रिसर्च इन्स्टिट्यूट) या संस्थेने केलेल्या पाहणीवरून असेही आढळून आले आहे की खावटी कर्जाचा पुरवठा करण्याच्या या योजनेमुळे जून ते सप्टेंबर या अडचणीच्या काळात किमती स्थिर राहण्यासही चांगली मदत झाली.

शिवाय, ज्या आदिवासींना पावसाळ्याच्या दिवसांत लहानशा कर्जापायी आपली उभी पिके व्यापाऱ्यांना तारण द्यावी लागत असत, त्यांना आता अशा प्रकारे आपली पिके माती-मोलाने विकण्याची गरज उरली नाही. एकाधिकार खरेदी योजनेनुसार १९७७-७८ व १९७८-७९ साली सुरगाण्यासारख्या तालुक्यातून जी कर्जवसुली झाली, तिची आकडेवारी पाहता असे दिसून येते की, या मोसमात आदिवासींचे होणारे शोषण काही प्रमाणात थांबल्यामुळे त्यांच्याकडून होणाऱ्या जमेत वस्तुतः वाढच झाली आहे. याचा अर्थ असा की आदिवासींच्या तातडीच्या व जाणीव होणाऱ्या गरजा भागविण्याचे उद्दिष्ट या योजनेने साध्य झाले आहे.

खावटी कर्जपुरवठा योजनेमुळे महामंडळाला आपल्याजवळच्या शिलकी साठ्यापैकी काही माल त्याकरिता वापरून आगामी १९७८-७९ सालच्या खरीप हंगामासाठी एकाधिकार खरेदीची तयारी करता आली.

३० जून, १९७९ पर्यंत वसूल झालेली एकूण रक्कम रु. ४९,९५,७८५.६४ होती. एकूण वाटलेल्या रकमेचा तो २९ टक्के भाग होता. या रकमेची जिल्हावार विभागणी पुढीलप्रमाणे आहे :—

क्रमांक	विभाग	जिल्हा	वाटलेली रक्कम	जून १९७९ पर्यंत वसूल झालेली रक्कम	टक्केवारी
१	२	३	४	५	६
			रुपये	रुपये	रुपये
१	नंदुरबार	.. धुळे	८,६५,९९०.००	१२,१८,८३०.००	२६.००
२	नागपूर	.. नागपूर	२,६०,१९३.३८	६६,६९०.२३	२५.६३
		भंडारा	७,२५,५३५.३२	१,४९,५०२.९८	२२.००
		एकूण	.. ९,८५,७२८.७०	२,१६,१९३.२१	२२.००
३	पुणे	पुणे	४,०४,५२४.००	१,६४,७९८.७६	४०.७३
		अहमदनगर	६,५१,४२५.००	१,६९,९०३.५०	२६.०८
		एकूण	.. १०,५५,९४९.००	३,३४,६०२.२६	३१.६८

१	२	३	४	५	६
४	नाशिक	नाशिक	३५,५५,०८१.०४	१५,५४,४४८.८५	४५.००
५	यवतमाळ	यवतमाळ अमरावती	१४,२९,८८५.७८	१,९५,८७८.००	१२.००
		एकूण	१९,६५,०७८.०८	२,२५,१५१.७५	७.५०
६	चंद्रपूर	चंद्रपूर	१६,०९,४३५.३०	३,७३,२८१.८३	२३.४२
७	जव्हार	ठाणे	३५,८३,६४०.२२	१०,८०,२७०.३५	३१.२५
		एकूण	१,७६,२०,९०२.३४	४९,९५,७८५.६४	२९.००

कराव्या लागलेल्या कामाच्या विस्ताराचे संघटन करण्यातच महामंडळाच्या अधिकाऱ्यांचा व कर्मचाऱ्यांचा बहुतेक सारा वेळ गेला. इतके असूनही १९७८-७९ या सालात प्राथमिक केंद्रांनी आपले विक्रीचे काम चालू ठेवले. या केंद्रांनी केलेली एकूण विक्री ५४ लाख रुपयांची होती. यामध्ये त्यांना ३ लाख रुपये व्यापारी नफा आला. चंद्रपूरमध्ये महामंडळाने आपल्या मीठ विक्रीचा विस्तार करून स्थानिक व्यापाऱ्यांनी ठरविलेल्या मिठाच्या दरावर आपले नियंत्रण प्रस्थापित केले. आदिवासींकडून विकत घेतलेल्या भातासाठी व मिरच्यासाठी ग्राहकांना खूप अधिक किंमत द्यावी लागत असल्यामुळे प्राथमिक केंद्रांमार्फत या वस्तूची विक्री करणे, बाजारातील चढाओढीमध्ये शक्य नसल्याचे महामंडळाला आढळून आले. तरी पण ज्या ठिकाणी महामंडळाने ५४ लाख रुपयांच्या जीवनावश्यक वस्तूंची विक्री केली, तेथे त्या वस्तू स्थानिक व्यापाऱ्यांनी निश्चित केलेल्या किंमतीपेक्षा कमी किंमतींना विकण्यात आल्या, हे या संदर्भात नमूद करणे उचित होईल.

खावटी कर्जपुरवठा या योजनेखाली उपरि-निर्दिष्ट कर्जवसुली ही सहकारी बँकांतर्फे दिल्या जाणाऱ्या पीककर्जाच्या वसुलीशी सार्थपणे तुलना करता येण्यासारखी आहे. सर्वांत जास्त वसुली नाशिक जिल्हात झाली असून ती सुमारे ४५ टक्के आहे. सर्वांत कमी वसुली अमरावती जिल्ह्याच्या मेळघाट भागात झाली असून ती फक्त ३.१२ टक्के आहे. याचे मुख्य कारण असे की वसुलीवर्षामध्ये मेळघाट भाग दुष्काळग्रस्त होता. काही विपणन अधिकाऱ्यांच्या कक्षेतील केंद्रांवरील वसुली फारच चांगली झाली. उदाहरणार्थ, धुळे जिल्ह्यातील धडगाव येथील वसुली ५५ टक्के होती आणि नाशिक जिल्ह्यातील सुरगाणा येथील वसुली ६० टक्के झाली.

या योजनेखालील कर्जवाटप मुख्यतः अल्प भू-धारक आदिवासी व भूमिहीनांस करण्यात आले असल्याने त्यांच्याकडील कर्जवसुली हप्त्याहप्त्याने होणे स्वाभाविक होते. २९ टक्के असणारी ही ४९ लाखांची कर्जवसुली ३ ते ४ महिन्यांच्या कालावधीत झालेली असून दर-माणशी दर दिवशी सुमारे ३ ते ४ रुपये वसूल झाले आहेत. ही वसुली परिणामकारकरित्या करावयाची असेल तर एकतर घोघर जाऊन वसुली केली पाहिजे किंवा तिचा संबंध एकाधिकार खरेदीशी व रोजगार हमी योजनेच्या कामाशी जोडला पाहिजे. यापैकी घोघर जाऊन वसुली करणे फार खर्चाचे आहे, आणि एकाधिकार खरेदीशी व रोजगार हमीशी त्या वसुलीचा संबंध १९७८-७९ साली प्रभावीपणे जोडता आला नाही. कारण त्या काळात बहुतेक सर्व आदिवासी सहकारी संस्था एकाधिकार खरेदीची व्यवस्था करण्यात गुंतल्या होत्या, आणि रोज काही ना काही अडचण व समस्या निर्माण होत होत्या. रोजगार हमी योजनेची अंमलबजावणी करणाऱ्यांना खावटी

कर्जपुरवठा योजनेखालील कर्ज वसुलीच्या किरकोळ रकमा वसूल करणे विचित्र व त्रासाचे असल्याचे आढळून आले. या अडचणींमुळे खावटी कर्जाची वसुली समाधानकारकपणे होऊ शकली नाही.

ही सर्व परिस्थिती लक्षात घेता गतवर्षी झालेली २९ टक्के कर्जवसुली भविष्यकाळाच्या दृष्टीने मुळीच निराशाजनक म्हणता येणार नाही. रोजगार हमी योजना, एकाधिकार खरेदी व खावटी कर्जपुरवठा योजना यांच्यातील दुवा अधिक परिणामकारकपणे जोडण्यात आल्यास कर्जवाटपाच्या ६० टक्क्यांपर्यंत वसुली करणे सहज शक्य होईल. काही दूरच्या भागांमध्ये आदिवासी लोक खावटी कर्जपुरवठा योजनेखालील कर्जाची परतफेड करण्यासाठी आपण होऊन रांगा लावीत असल्याचे दृश्यही पाहण्यात आले.

अनेक आदिवासी सहकारी संस्थांनी हे कर्जवाटप करण्याचे काम अत्यंत परिणामकारकपणे केले हे खरे. परंतु त्याचबरोबर हेही नमूद केले पाहिजे की काही आदिवासी सहकारी संस्थांनी या ना त्या कारणाने कर्जवसुली करण्यात कुचराई केली. तरी पण एकूण विचार करता खावटी कर्जपुरवठा योजनेच्या यशाचे श्रेय आदिवासी सहकारी संस्था व आदिवासी विकास महामंडळ यांच्यातील समन्वयाला किंवा एकसूत्रतेला आहे.

प्राथमिक केंद्रे

गेल्या दोन वर्षांत एकाधिकार खरेदी व खावटी कर्जयोजना राबविण्यासाठी मुख्यतः सारा वेळ द्यावा लागल्याने आदिवासी विकास महामंडळाच्या ६२ प्राथमिक केंद्रांमार्फत आदिवासी क्षेत्रामध्ये जीवनावश्यक वस्तूंची विक्री करण्याच्या कामावर पुष्कळच प्रतिकूल परिणाम घडून आला. याचे मुख्य कारण असे की अचानक

राज्यातील आदिवासींच्या काही महत्त्वाच्या जत्रांमध्ये सक्रिय सहभागी होण्याचे आपले धोरण महामंडळाने यंदाही चालू ठेवले. त्यापैकी सर्वांत महत्त्वाची जत्रा म्हणजे ठाणे जिल्हातील महालक्ष्मीची जत्रा ही होय. पाच हजार आदिवासी व काही बिगर आदिवासी लोकांनी या जत्रेत २० हजार रुपयांच्या जीवनावश्यक वस्तू खरेदी केल्या. या वस्तूंच्या किंमती स्थानिक व्यापाऱ्यांनी ठरविलेल्या किंमतीपेक्षा कितीतरी कमी होत्या. उदाहरणार्थ, आम्ही १५ पैसे किलोग्रॅम या दराने मीठ विकले. व्यापाऱ्यांकडील मिठाचा दर ५० पैसे किलोग्रॅम असा होता. अखेर महामंडळाशी चढाओढ करण्यासाठी त्यांनी तो खाली उतरवून २० पैसे किलोग्रॅम असा केला. गतवर्षी महालक्ष्मीच्या जत्रेतील आमची विक्री १२ हजार रुपयांची होती.

१९७९ साली भारत सरकारने जीवनावश्यक वस्तूंच्या उचित वितरणासाठी सार्वजनिक वितरण पद्धत सुरू करण्याचा निर्णय घेतला. आदिवासी क्षेत्रांमध्ये महामंडळ प्रत्यक्षतः जे कार्य करित आहे, तेच या योजनेचे उद्दिष्ट आहे. ही योजना १ जुलै १९७९ पासून अंमलात आणली गेली.

आदिवासी क्षेत्रांमधील जनता दुकानांना जीवनावश्यक व उद्योगनिमित्त वस्तू पुरविण्यासाठी घाऊक विक्री करणारी संस्था म्हणून महामंडळाची नेमणूक करण्यात आली. तसेच राज्य सहकारी विपणन महासंघ व राज्य सहकारी ग्राहक महासंघ यांना बिगरआदिवासी

**Statistics Regarding Government Ashram Schools in
Maharashtra State**

Total Number of Government Ashram Schools ..	231
Number of Ashram Schools in Tribal Sub-Plan Area ..	193
Number of Ashram Schools in Outside Tribal Sub-Plan Area.	38
Number of Hostellers in Tribal Sub-Plan Area ..	26,432
Number of Boys Hostellers in Tribal Sub-Plan Area ..	19,948
Number of Girls Hostellers in Tribal Sub-Plan Area ..	6,484
Number of Hostellers in Outside Tribal Sub-Plan Area	5,221
Number of Boys Hostellers in Outside Tribal Sub-Plan Area.	4,305
Number of Girls Hostellers in Outside Tribal Sub-Plan Area.	916
Number of Day Scholars in Tribal Sub-Plan Area ..	5,070
Number of Boys Day Scholars in Tribal Sub-Plan Area	3,224
Number of Girls Day Scholars in Tribal Sub-Plan Area	1,846
Number of Day Scholars in Tribal Sub-Plan Area ..	1,162
Number of Boys Day Scholars in Tribal Sub-Plan Area	769
Number of Girls Day Scholars in Tribal Sub-Plan Area	393
Number of Day Scholars and Hostellers in Outside Tribal Sub-Plan Area.	6,383
Number of Day Scholars and Hostellers in Tribal Sub-Plan Area.	31,502
Grand Total of Hostellers and Day Scholars in Tribal Sub-Plan and Outside Tribal Sub-Plan Area in Government Ashram Schools of Maharashtra State	37,885

Source.—Tribal Welfare Department (as on 31st December 1979).

विभागात राज्य सरकारांकडून ज्या सोयी-सवलती मिळतात, त्या सर्व महामंडळांही मिळतील अशी तरतूद करण्यात आली. त्याप्रमाणे १ जुलै, १९७९ पासून आदिवासी क्षेत्रांतील ४८ पैकी ४० तालुक्यांमध्ये २४२ आदिवासी सहकारी संस्थांमध्ये २४२ जनता दुकाने उघडण्याची व्यवस्था करण्यात आली आणि १९७९ च्या जून महिन्याच्या शेवटच्या आठवड्यात सर्व संबंधित आदिवासी सहकारी संस्थांना खाली दिल्याप्रमाणे ग्राहकोपयोगी वस्तु पुरविण्यात आल्या :

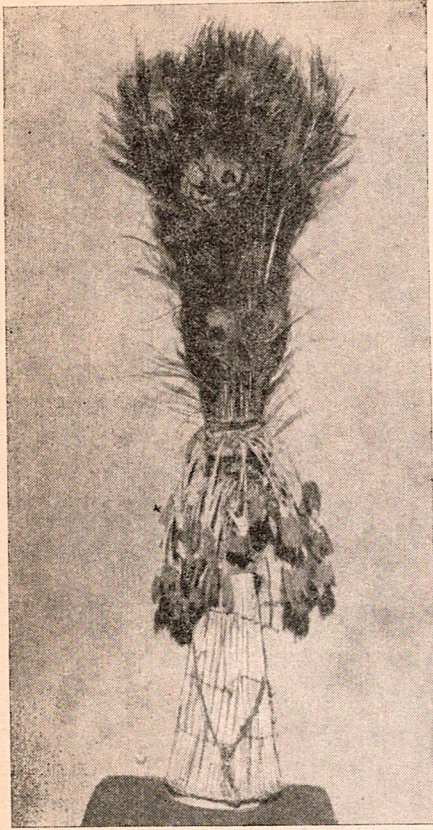
(१) जनता दुकानांची संख्या : २४२

(२) किती माल पुरविला :

(अ) चहा	९,७०० किलो.
(आ) आगपेटचा	प्रत्येकी ६० डझन आगपेटचा असलेल्या २४२ पेटचा.
(इ) वह्या	९६८ डझन.

ह्या मालाची जनता दुकानांतून १ जुलै १९७९ पासून सरकारी दराने वस्तूंची विक्री सुरू झाली.

सार्वजनिक वितरण प्रणालीनुसार विक्री सुरू झाल्याने आणि आदिवासी भागांमध्ये ग्राहकांना सर्व सोयी उपलब्ध करून देणे हे महामंडळाचे उद्दिष्ट असल्याने या प्रदेशातील लोक कोणत्या वस्तूंचा वापर विशेषत्वाने करतात, आदिवासींना कोणत्या वस्तू विशेष पसंत पडतात आणि त्यांना लागणाऱ्या विविध जीवोपयोगी वस्तू कोठे मिळतात व त्यांच्या विक्रीची पद्धत काय असते वगैरे गोष्टींची तपासणी करण्यासाठी महामंडळाने एक पाहणी कार्यक्रम हाती घेतला होता. उदाहरणार्थ, आदिवासी क्षेत्रांसाठी लागणारा चहा गौहतीच्या नाफेड शाखेकडून खरेदी केला जातो आणि आगपेटचा खास दक्षिण भारतातून तयार करवून घेतल्या जातात. ठाणे जिल्ह्यातील ग्राहकांच्या सामाजिक, आर्थिक गरजा आणि त्या-त्या भागातील नैसर्गिक व परंपरागत परिस्थिती लक्षात घेऊन तेथे उघडण्यात येणारी दुकाने यासंबंधी तपशीलवार पाहणी केली. या पाहणीवरून असे आढळून आले आहे की, अगदी किमान अंदाज धरला तरी ठाणे जिल्ह्याच्या आदिवासी तालुक्यांमध्ये लहान-मोठ्या आकाराची सुमारे ९७ दुकाने उघडता येतील आणि त्या दुकानांची वार्षिक विक्री सुमारे २ कोटी रुपयांची असेल. हा अंदाज प्रमाणभूत मानल्यास असे आढळून येते की, आदिवासी भागांमध्ये आदिवासी सहकारी संस्था व आदिवासी विकास महामंडळ यांच्यामार्फत मालाच्या वाटपाचा कार्यक्रम हाती घेतल्यास मालाची विक्री दरसाल १० कोटी

Dancing head gear of Bhils

रुपयांपर्यंत सहज वाढू शकेल. या विक्रीवर महामंडळाला २ टक्क्यांपर्यंत व आदिवासी सहकारी संस्थांना ५ टक्क्यांपर्यंत निव्वळ नफा मिळू शकेल.

या योजनेनुसार ठाणे जिल्ह्यातील जव्हार या गावी एक मध्यवर्ती भांडार उघडण्यात आले व त्यासाठी पाहणी अहवालात केलेल्या शिफारशीनुसार विविध मालाची खरेदी करण्यात आली. त्याचे परिणाम अत्यंत उत्साहवर्धक असून जव्हार तालुक्यातील सर्व आदिवासी सहकारी संस्था ही याच मध्यवर्ती दुकानांतून माल खरेदी करित आहेत व त्यांना स्थानिक व्यापाऱ्यांशी चढाओढ करणे सहज शक्य होत आहे. १९७९-८० या वर्षात महामंडळाने ठाणे योजनेवरहुकूम आपल्या कार्याचा विस्तार करण्याचे ठरविले असून किमान २ ते ५ कोटी रुपयांची उलाढाल आपल्याला करता येईल अशी आशा वाटते.

१९७७-७८ व १९७८-७९ या वर्षांच्या हंगामात महामंडळाने केलेले वित्तीय कार्य. जमाखर्चाची जी पत्रके सादर करण्यात आली आहेत त्यावरून महामंडळाला १९७९-८०

साली व्यापारी हिशेबानुसार एकूण तोटा ४.५० लाख रुपयांचा आणि नफा-तोटा पत्रकानुसार निव्वळ तोटा ३.९१ लाख रुपयांचा झाला असल्याचे दिसून येते. १९७७-७८ साली व्यापारी हिशेबानुसार झालेल्या १५.१९ लाख रुपये तोट्याशी व नफा-तोटा पत्रकानुसार झालेल्या १६ लाख रुपये तोट्याशी तुलना करता तो पुष्कळच कमी असल्याचे दिसून येईल. १९७७-७८ साली फक्त ७ तालुक्यांत एकाधिकार खरेदी योजना लागू करण्यात आली होती. याच्या उलट १९७८-७९ साली तिचा विस्तार करून ती ४० तालुक्यांत राबविली गेली, हे लक्षात घेतल्यास या योजनेच्या एकूण कामात खूपच सुधारणा झाली आहे असे दिसले.

गतवर्षीचा अनुभव लक्षात घेऊन गुरुवाती-पासूनच जेथे शक्य असेल तेथे वरकड खर्च कमी करण्यासाठी उपाय योजण्यात आले. त्यामुळेच महामंडळाला ही सुस्थिती प्राप्त होऊ शकली. ४ कोटी २४ लाख रुपयांच्या उलाढालीत ४.५० लाख रुपयांचा एकूण तोटा व ३.९१ लाख रुपयांचा निव्वळ तोटा हा खरोखरी तोटाच नाही असे म्हणता येईल. काही अपरिहार्य बाबींवर खर्च कमी करता आला नाही, नाही तर महामंडळाला थोडाफार नफाच झाला असता.

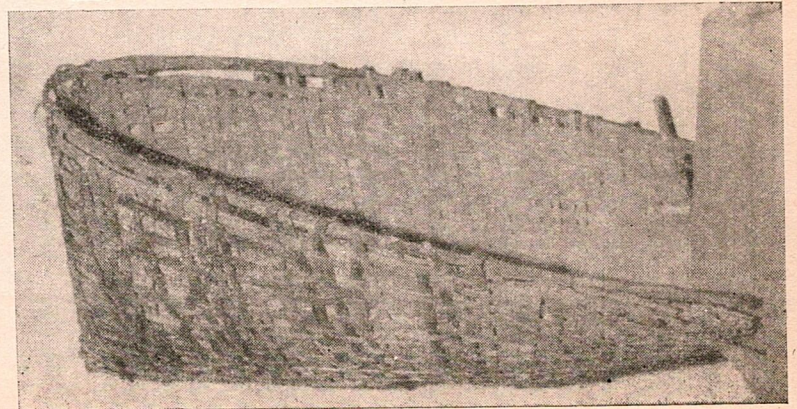
पूर्वी उल्लेख केल्याप्रमाणे, महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेच्या मुख्य कचेरीतून शाखांना रोख रकमा पाठवून देण्याच्या पूर्वीच्या पद्धतीमुळे रकमा काही काळपर्यंत नुसत्याच पडून राहत असत. ही त्रुटी आता दूर करण्यात आली आहे. तरी पण सरकारी विभागांना जो माल विकण्यात आला, उदाहरणार्थ, धुळ्या-मध्ये ज्वारी व गवत यांची जी विक्री करण्यात आली, त्याची वसुली त्वरेने झाली नाही. खरे म्हणजे, धुळ्यातील भारतीय अन्न

महामंडळाला जी ज्वारी पुरविण्यात आली, तिच्या एकूण किंमतीपैकी ८५ टक्के रक्कम उशिरा वसूल झाली आणि उरलेली १५ टक्के रक्कम अजूनही हाती आलेली नाही.

वाहतुकीवर होणारा खर्च वाजवी असला तरी तो कमी करणे शक्य आहे. परंतु एकीकडे उप-प्रतिनिधींनी (सब-एजंट्सनी) माल ताबडतोब उचलावा म्हणून केलेला तगादा व दुसरीकडे वाहनांची अपुरी उपलब्धता यांच्या कावीत आम्ही सांपडल्यामुळे दुर्गम विभागात उघड्यावर पडून राहिलेल्या मालाचे साठे हलविण्यासाठी काही वाहतुक कंत्राटदारांनी महामंडळाची अडवणूक व पिळवणूक केली.

जंगल विभागाला रॉयल्टी म्हणून दिलेली १.४० लाख रुपयांची रक्कम ही एकूण विचार करता निव्वळ तोटाच आहे ; कारण किरकोळ जंगल उत्पादनांची आवक व त्यांची विक्री इतकी नगण्य झाली की एवढ्या मोठ्या रकमेचा तोटा भरून काढणे तिला शक्यच नव्हते. भातावरील प्रक्रिया व त्यापासून मिळणारा तांदूळ या गोष्टी अपेक्षेइतक्या चांगल्या होऊ शकल्या नाहीत. भात-गिरण्यांतील जुनाट यंत्रसामग्री आणि आवश्यक टप्प्यावरील उचित प्रतवारीचा अभाव यामुळे हाती आलेल्या तांदळाचा दर्जाही घसरला व मालही कमी मिळाला. या कारणाने बाजारात त्या मालाला किंमतही कमी आली. वेगवेगळ्या खरेदी केंद्रावर साठवणीची उचित व्यवस्था नव्हती आणि काही आदिवासी सहकारी संस्थांनी आपापल्या केंद्रावर माल खरेदी करताना पुरेशी काळजी घेतली नाही. त्यामुळेही काही तोटा सहन करावा लागला तो टाळता आला असता. अशाप्रकारे १९७८-७९ सालचा निव्वळ तोटा ३.९१ लाख रुपये होतो.

३० जून १९७९ रोजी तारण गहाणपत मर्यादा खात्यावर ३ कोटी २१ लाख २६ हजार

Marriage Basket of Bhils

रुपयांची शिल्लक बाकी असून महामंडळाकडे ४ कोटी ४९ लाख १२ हजार रुपये किमतीच्या मालाचा पुरेसा साठा आहे. वस्तुतः रुपये ३.९१ लाखाचा तोटा हा तोटा म्हणून समजता येणार नाही आणि म्हणूनच महामंडळ आता अशा टप्प्यावर आहे की, ते आत्म-विश्वासपूर्वक भविष्यकाळाचा विचार करू शकते आणि येणाऱ्या हंगामामध्ये महामंडळाला नफा कसा मिळविता येईल ह्याचा विचार करू शकते.

खालील उपाययोजना अंमलात आणल्यामुळे महामंडळाला होणारा तोटा पुष्कळ प्रमाणात कमी झाला असे म्हणता येईल :—

(१) पूर्वीप्रमाणे खरेदीसाठी लागणाऱ्या रकमा प्रादेशिक व्यवस्थापकांना मुख्यालया-मार्फत न पाठविता महाराष्ट्र राज्य सहकारी बँकेकडून थेट पाठविण्याची व्यवस्था केल्यामुळे एक टप्पा आपोआप कमी झाला. त्यामुळे इष्ट ठिकाणी पैसा पोहोचण्यास होणारा विलंब कमी झाला. इतकेच नव्हे तर, बँक आकार व टाळता येण्यासारखे व्याज यांचे ओझेही कमी झाले.

(२) मालाच्या साठ्यासाठी सर्वसमावेशक विमा योजना मिळविण्यात आल्यामुळे विम्याच्या आकाराचे ओझेही पुष्कळच कमी झाले.

(३) जानेवारी १९७९ पासून केलेला हुंडी योजनेचा अवलंब हे एक महत्त्वाचे पाऊल म्हणता येईल. त्यायोगे एकाधिकार खरेदी योजनेचे काम सुरळीतपणे चालू झाले व माल पुरविणाऱ्यांना त्वरेने पैसा देता आला. त्या-शिवाय बँकेतून पैसे काढल्यापासून माल आणणाऱ्यांना प्रत्यक्ष वितरण होईपर्यंतच्या मुदतीत भराव्या लागणाऱ्या व्याजाचे त्यांचे ओझेही कमी झाले. कारण या पद्धतीमुळे कोणतीही रक्कम कोणत्याही टप्प्यावर पडून राहिली नाही. शिवाय सहकारी संस्थांकडे अथवा इतर कार्यालयांमध्ये पैसे विनाकारण पडून राहण्याची शक्यताही नाहीशी झाली. यापूर्वी अशाप्रकारे पडून राहणाऱ्या रकमांवर महामंडळाला पुष्कळच, परंतु टाळता येण्या-सारख्या व्याजाचा भुर्दंड निष्कारण भरावा लागत असे.

वृत्त विशेष

आदिवासी विकास महामंडळामार्फत १९७९-८० वर्षात खावटी योजनेखाली डिसेंबर १९७९ अखेर ४० तालुक्यांतील ५३,५४१ आदिवासी सभासदांना एकूण ६३,५९,५१५ रुपयांचे कर्ज वाटप करण्यात आले आहे.

आदिवासी विकास महामंडळामार्फत एकाधिकार खरेदी योजना ४० तालुक्यांतील ४५९ केंद्रांवर राबविण्यात येत आहे. डिसेंबर १९७९ अखेर १,६२,७५० क्विंटल माल, रक्कम रुपये २,१६,९९,००० किमतीचा खरेदी करण्यात आलेला आहे.

सार्वजनिक वितरण योजनेखाली आदिवासी भागात एकूण २४० दुकानांतून वस्तूंच्या वितरणाचे काम चालू आहे. या दुकानांना वस्तूंचा पुरवठा करण्याचे काम महामंडळ करीत आहे व आतापर्यंत ४,४३,९८० रुपये किमतीचा माल पुरविण्यात आलेला आहे.

(४) तागाच्या गिरण्यांतील संप बराच काळ चालू होता, तरीदेखील वाजवी किमतीत बारदान विकत घेण्यात महामंडळाला यश मिळाले. त्यामुळेही महामंडळाची भरीव वचत झाली.

वर्षाअखेरीस महामंडळाचे हिशेब लवकर पुरे करता यावेत म्हणून मासिक हिशेब तयार करण्याची पध्दत सुरू करून तिची अंमल-बजावणी करण्यात आल्याने वित्तीय वर्ष पुरे झाल्यापासून दोन महिन्यांच्या आत महामंडळाचा हिशेब अंतिम रीत्या तयार करणे शक्य झाले.

महामंडळाच्या व्यापारी हिशेबपत्रकावरून असे दिसून येईल की १९७७-७८ ह्या वर्षातील राहिलेला रु. ९१.८१ लाख किमतीच्या जुन्या मालाचा साठा विकून १ जुलै १९७८ ते ३० जून १९७९ या काळात रु. ८४.९४ लाख प्राप्त झाले. त्याचा अर्थ असा की, या एकूण हंगामात रु. १६ + ५.४२ = २१.४२ लाख रुपयांचा तोटा झाला. १९७७-७८ च्या हिशेबात हा तोटा रु. २२.९३ लाख होईल असे सूचित केले होते. विपणन अधिकाऱ्यांच्या १९७७-७८ या वर्षाच्या व्यापारी हिशेबात वर्षाअखेर शिल्लक साठा रु. ९१.८१ लाखांचा

असल्याचे नमूद करण्यात आले होते. परंतु विपणन अधिकाऱ्यांनी केलेले मूल्यमापन खरेदी-मूल्य अथवा बाजारभाव लक्षात घेऊन केलेले नव्हते असे वाटल्यावरून ते १४.२५ लक्ष रुपयांनी कमी करण्यात आले. त्यामुळे ३० जून १९७८ रोजी २२.९३ लाख रुपयांचा तोटा असल्याचे दिसून येत होते.

महामंडळाने यावर्षी हाती घेतलेल्या कामांचा एकूण व्याप आणि वेळोवेळी निर्माण झालेल्या अडचणी आणि महामंडळाच्या कार्याचे अव्यापारी व सामाजिक स्वरूप लक्षात घेता, महामंडळाने केलेले कार्य अत्यंत समाधानकारक आहे हे लेखापुस्तकावरून देखील सुस्पष्ट होईल व ही कार्यक्षमता सुप्रशासित अशा सार्वजनिक क्षेत्रातील संस्थांच्या तुलनेमध्येदेखील बरो-बरीची होते असे म्हणता येईल व वेळोवेळी त्याला ज्या अडचणींना तोंड द्यावे लागले त्या अडचणी लक्षात घेता, आणि सर्वात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे या कामाचे विंगर धंदेवाईक व सामाजिक स्वरूप नजरेसमोर ठेवल्यास नुसत्या जमाखर्चाकडे पाहूनही महामंडळाचे काम पुष्कळच समाधानकारक झाले आहे असे ठामपणे म्हणता येईल.

★ ★ ★

आदिवासी मुलांचे शिक्षण, अनुभव व प्रयोग

अनुताई वाघ*

संचालिका, ग्राम बालशिक्षा केंद्र, कोसवाड, जिल्हा ठाणे

बोर्डी व कोसवाड मिळून गेली ३४ वर्षे आम्ही ग्रामीण व आदिवासी मुलांच्या शिक्षणाबाबत अनुभव घेत आहोत. सुचलेले प्रयोग करीत आहोत. ते पुढे देत आहे :-

बालवाडी

१९४५ ची गोष्ट. कै. प. श्रीमती ताराबाई मुंबईस शिक्षणविहार चालवीत होत्या. बालमंदिरासाठी शिक्षक प्रशिक्षित करण्याचे कामही चालू होते. मराठी, गुजराथी, हिंदी तीनही भाषेमध्ये शिक्षणपत्रिका (मासिक) त्या चालवीत असत. या मासिकाद्वारे त्या बालशिक्षणाचे, पालक, शिक्षक व समाज यांना उद्बोधन करीत असत. पूर्वं प्राथमिक शिक्षण शहराप्रमाणे खेडेगावातही हवे. नव्हे, तेथे अधिक जहरी आहे, असे त्या जोराने लिहित होत्या. या त्यांच्या म्हणण्यावर बरेच आक्षेप आले. त्यात एक महत्त्वाचा आक्षेप होता की, "मांटेसरी शिक्षण महागडे आहे, ते आमच्या देशाला परवडणारे नाही" त्यावर कै. ताईचे उत्तर असे की, "खेडेगावात आपण पूर्वं प्राथमिक शाळा जरूर चालवू शकू. मांटेसरी शिक्षण पद्धतीतील तत्त्वे लक्षात घेऊन त्यानुसार खेडेगावात मिळतील त्या वस्तूंची शैक्षणिक साधने तयार करता येतील. शहराप्रमाणे मोठ्या टोलेजंग इमारतीची जहरी नाही. झोपडीत अगर झाडाखाली पण बालमंदिर चालवता येईल." शेवटी "शक्य तितक्या कमी खर्चातील खेड्यातील बाल शाळातुम्ही चालवून दाखवा" असे त्यांना आव्हान दिले गेले. ते त्यांनी स्वीकारले आणि १९४५ साली कै. आचार्य भिसे यांच्या खास आग्रहाने बोर्डी, जिल्हा ठाणे येथे हे ग्रामीण क्षेत्रातील पूर्वं प्राथमिक शिक्षणाचे प्रयोगात्मक काम सुरू झाले. २४ डिसेंबर १९४५ रोजी त्या वेळचे मुख्य मंत्री कै. श्री. बाळासाहेब खेर यांच्या शुभहस्ते या प्रयोगास सुरुवात झाली.

बोर्डी हे लहानसे पण सुसंस्कारित खेडे होते. कै. आचार्य भिसे यांनी सुसंस्काराची बीजे पेरली होती. प. श्री. काकासाहेब कालेलकर,

कै. श्री. स्वामी आनंद यांसारख्या मोठ्या व्यक्ती जेथे राहून गेल्या. त्यामुळे राष्ट्रीय विचार करणाऱ्या सुजाण व्यक्ती तेथे होत्या. बाल शाळेच्या या नवीन प्रयोगाचे तेथे सहर्ष स्वागत झाले. सर्वांनी सर्व प्रकारचे सहाय्य केले. पण प्रयोगच तो। अडथळे येणे व ते दूर करण्याचे प्रयत्न करणे, हे ओघानेच आले. आमच्या जवळच हरिजनांची वस्ती होती. बहुसंख्य मुले त्यांचीच बाल शाळेत येत होती. आम्हाला आनंद वाटला. त्यांच्या आंधोळी, वेण्या-फण्या करणे, खरुज, डोळे यांवर उपाय वगैरे सर्व चालू झाले. "ही मंडळी हरिजन सेवक आहेत. त्यांना सहकार देऊ या, पण आपली मुले तेथे पाठविता कामा नये. त्यांच्यावर चांगले संस्कार होणार नाहीत", असा गावातल्या लोकांचा गैरसमज होता. त्यासाठी गृहभेटी, गावातल्या गल्ली-गल्लीत प्रचारवाड्या चालवणे, एक बालशिक्षण नगर वगैरे अनेक प्रयत्न झाले. कै. श्री. आतरामपंत सावे त्या वेळचे बोर्डी हायस्कूलचे मुख्याद्यापक हे या कामासाठी माझ्या बरोबर घरोघर हिंडले. लांबच्या मुलांना आणण्यासाठी एक बैलगाडी ठेवली. अशा अनेक उपायांनी ७-८ वर्षांनंतर आमच्या बाल शाळेत सवर्ण व हरिजन मुले एकत्र खेळू लागली. खाणे-पिणे एकत्र होऊ लागले. हरिजनांची मुले इतकी स्वच्छ झाली की, ती ओळखून काढणे कठीण होऊ लागले. एका वेळी ३ मुलेच बाल शाळेत आली होती, म्हणून त्या वेळचे शिक्षक कै. शैलत यांनी हाय खाल्ली होती. त्या आमच्या बाल शाळेत आता १०१ मुले झाली, म्हणून हरिजन जोडव्याला बसवून सत्यनारायणाची महापूजा आम्ही केली. बोर्डी गावाला अस्पृश्यता निवारण्याचे वक्षीसही मिळाले.

बोर्डी येथे आमची बाल शाळा सुरू झाली, तेव्हा ती पहाण्यास क. ताईचे परमस्नेही प. श्री. जुगतरामभाई दव आले. ते म्हणाले, येथे चिक्कूच्या, पपनसाच्या बागा आहेत, तशीच ही 'बालांची वाडी' म्हणून 'बालवाडी'. तेव्हापासून खेडेगावात कमी खर्चात पण

सिद्धांताने चालणाऱ्या बाल शाळेला 'बालवाडी' हे नाव पडले. ते आता सरकार-दरबारी सगळींभडे रूढ झाले आहे. बोर्डीला कामास सुरुवात केली तेव्हा कै. ताईंनी एक निश्चय केला होता की, बालवाडीत फी ठेवायची नाही, कारण फी देण्याची शक्ती असणाऱ्या पालकांची मुलेच भात बालवाडीत येऊ शकतील आणि गरीब पालकांची मुले घरात राहतील. बालवाडीची आवश्यकता सर्व थरांतील मुलांना आहे. त्यातल्या त्यात गरीबांच्या मुलांना तर जास्त आहे. म्हणून बालवाडीतील मुलांना फी आकारावयाची नाही. पण गावातल्या सगळ्या नागरिकांनी आपापल्या शक्तीप्रमाणे गावातील बालवाडीस देणगी द्यावी. ती पैशांच्या रूपाने असेल अगर वस्तूंच्या रूपाने असेल. बोर्डीतून भाताच्या हंगामाच्या वेळी मी घरोघरी जाऊन भात गोळा केले आहे. तसेच पपथा, चिक्कू, भेंड्या, तोंडली, नारळ, पपनस वगैरे फळे व भाज्याही मिळत असत. एवढे खरे की, त्यामुळे सगळा खर्च भागत नाही. फंड जमा वारावेच लागतात. सरकारी मदतीची पण गरज आहे. कारण ग्रामस्थांची देण्याची इच्छा असली तरी शक्ती कमी असते. गावातील बालवाडीच्या वयाची सगळीच मुले बालवाडीत आली पाहिजेत. हा आग्रह आमचा पण होता. तो सततच्या प्रयत्नाने आम्ही सफल करीत होतो. पण एक उणीव रहात होती. आदिवासींची मुले बालवाडीत येत नव्हती. ती आली पाहिजेत असे प्रयत्न अगदी पहिल्या पासूनच चालू होते. बोर्डी गावात आदिवासी रहात नाही तर आजुबाजूला ४-५ फर्लागांच्या परिसरात त्यांच्या १५-२०, झोपड्यांच्या जवळाने वस्ती होती. लाकडे, पळसाची पाने, कैऱ्या वगैरे विकण्यासाठी आदिवासी बंधुभगिनी गावात येत असत. कोणाकडे घरकामासाठी पण येत असत. ही मंडळी बालवाडीत पाणी पिण्यासाठी यावयाची त्यावेळी बालकांच्या विविध प्रवृत्ती पहात राहायची, कोणी चित्रे काढतात, कोणी माती-काम करतात, कोणी पपई चिरतात, तर कोणी

* महाराष्ट्र शासनाने 'आदर्श शिक्षक' व 'दिलित मित्र' संबोधून त्यांचा गौरव केला. तसेच इचलकरंजीच्या एफ. आय. ई. प्रतिष्ठानने व मराठी विज्ञान परिषदेने त्यांनी केलेल्या शिक्षण आणि आदिवासी मुलांच्या कल्याणाच्या कार्यांचा गौरव केला आहे.

ज्ञोके घेतात. त्यांना फार मजा वाटायची. त्याचवेळी "तुमची मुलेही पाठवा ना" असा आम्ही आग्रह करीत होतो. "पाठवू ना", असे त्यांचे उत्तर असायचे, पण प्रत्यक्षात आदिवासी मुले मात्र आमच्या बालवाडीत नव्हती. ही उणीव फार बोचत होती. थोड्याच महिन्यांत कॅ. ताईनी सांगितले की, 'ती मंडळी आपल्याकडे येत नाहीत तर आपण त्यांच्याकडे जावू या' आणि एक दिवस मी व आमचे त्या वेळेचे बालवाडी शिक्षक कॅ. शैलत झांज हातात घेऊन जवळच्याच आदिवासी वस्तीत गेलो. ही झाली "अंगणवाडीला" सुरुवात.

अंगणवाडीने आम्हाला आदिवासी मुलांच्या शिक्षणाबाबत खूप खूप शिकविले.

अंगणवाडी

अंगणवाडीतील पहिल्या दिवसाच्या आठवणीः— दुपारी चारच्या सुमारास मी व कॅ. श्री. शैलत आमच्या पाठीमागे तीन फर्लागावर असलेल्या एका आदिवासी वस्तीत गेलो. एका तळ्याच्या काठावर ही वस्ती आहे. तळे पावसाळ्यातच भरलेले असते. ऐरव्ही नाममात्र पाणी असते. "खारा तलाव" हे याचे नाव. आम्ही वस्तीत शिरलो, तेव्हा एका मोठ्या झाडाखाली लहान मोठी मुले मुक्तपणे खेळत होती. त्यांची तान्ही भावडे तेथेच झाडाखाली, कोणी चटईवर, कोणी गोघडीवर, तर कोणी धुळीतच लोळत होती. जरा मोठी भावडे बसल्या-बसल्या मातीमध्ये खेळत होती. आम्हाला पाहिल्या-बरोबर आपापल्या भावडांना घेऊन सगळी मुले पळाली. पाच मिनिटांत तेथे शुकशुकाट झाला. आम्ही हतबद्ध होऊन परत फिरलो. दुसऱ्या दिवशी लहान लहान वाट्यांतून मणी व दोरे घेऊन आम्ही त्याच वस्तीत गेलो. कालच्याप्रमाणे बाहेर शुकशुकाट होता. पण झोपडीच्या किलकिल्या दारातून डोळे चमकत होते. मग आम्ही त्या वाट्या निरनिराळ्या दारातून डोळे ठेवल्या आणि लांब जाऊन बसलो. आम्ही आमच्या गप्पांत रंगलो होतो. थोड्या वेळाने वाट्यांकडे पाहिले तर त्या सर्व आत गेल्या होत्या. आणि थोड्याच वेळात त्या सगळ्या बाहेर पण आल्या. सगळ्या माळा ओवून झाल्या होत्या. आम्ही मुकाट्याने वाट्या गोळा केल्या आणि परत फिरलो. तिसऱ्या दिवशी आम्ही कालच्या प्रमाणेच वाट्या घेऊन त्या ठिकाणी गेलो. आज मुले आमची वाट पाहात होती, आनंद वाटला. सगळ्यांना झाडाखाली गोळा केले. झांज वाजवून गाणे म्हटले. मुले आमच्या भवती विश्वासाने बसली. हळूहळू गप्पा सुरू झाल्या. आणि मग रोज यथे याचवेळी आम्ही यायचे आणि मुलांनी जमायचे

असे ठरले. आमच्या अंगणवाडीला अशी सुरुवात झाली.

अंगणवाडी चालवताना पुढील गोष्टी प्रामुख्याने लक्षात आल्या :—

(अ) नुसत्या बालवाडीच्या वयाच्या मुलांना घेऊन बसणे चालणार नाही. आई-वडील सकाळीच कोठे ना कोठे कामाला निघून गेलेले असतात. लहान भावडे व झोपडी, घरातल्या जराशा मोठ्या मुलांच्यावरच सोडलेली असते. तेव्हा बालवाडीमध्ये तान्ही मुले पण येणारच, आणि या तान्हा, पारड्यांना, संभाळणारी मोठी मुले पण येणारच. या मोठ्या मुलांनी शाळेचे नाव पण ऐकलेले नसते. म्हणजे बालवाडीतील मुलांसारख्याच या सगळ्या शालेय शिक्षणातील कोऱ्या पाट्याच !

(ब) तीनही वयोगटाच्या मुलांना घेऊन बालवाडी चालवायची म्हणजे तशीच व्यवस्था व कार्यक्रम ठरवायला हवे. ही बालवाडी राहिलीच नाही, तर दोन्ही बाजूनी तिची टोके वाढली—

तान्हांसाठी पाळणाघर.

पारठ्यांसाठी बालवाडी.

मोठ्यांसाठी प्राथमिक शाळेचे खालचे वर्ग.

ही अगदी नव्या प्रकारची शाळा म्हणजेच विकासवाडी. अनुभवाने हे सिद्ध झाले आहे की, "आदिवासी मुलांच्या शिक्षणासाठी निरनिराळ्या वस्तीमधून अशा विकासवाड्याच हव्या."

अेक अंगणवाडी सापडली. मग तिच्या धर्तीवर बोर्डीच्या आसपासच्या आदिवासी वस्तींतून ५—६ अंगणवाड्या सुरू झाल्या. आमच्याकडे कस्तुरबा ट्रस्टकडून अखिल भारतातून बालवाडी प्रशिक्षणासाठी भगिनी आल्या होत्या. या भगिनी प्राध्यापकांच्या मार्गदर्शनाखाली अशा अंगणवाड्या चालवीत असत. त्यांना ते फारच चांगले प्रात्यक्षिक मिळत असे. अंगणवाडीचा कार्यक्रमही तेथील कामातूनच तयार झाला. सुरुवातीस मुलांना स्वच्छ करणे, जागा स्वच्छ करणे, सुशोभन करणे ही कामे मुलांच्या मदतीने अतिशय उत्साहाने चालत असत. पाणी लांब, त्यामुळे रोजच्या आंधोळी जमायच्या नाहीत. मग आम्ही ओले रुमाल करून नेत असू. एकेका मुलासाठी एक स्वतंत्र रुमाल ! सुरुवातीला अंग पुसून झाल्यावर हे रुमाल अगदी काळे पडून जायचे. मुलींचे तेल लवून केस विंचरणे, उवा काढणे, हे मोठे काम होते. पालकांना तेल आणणे परवडणारे नव्हते. शिवाय मुलांमागे घालवण्यासाठी त्यांच्याजवळ एवढा वेळ पण नव्हता. खरुज, डोळे येणे, वगैरे

दुखण्यांकडेही लक्ष द्यावे लागले. कडूलिंबाचा पाला, शिताफळीच्या बीया यांसारखी स्थानिक पण रामबाण औषधे सापडली. डोळ्यासाठी डोळे धुऊन ऑर्जिरॉल घालीत असू. आठवड्यातून एक-दोन वेळा जवळच्या विहिरीवर नेऊन सामुदायिक आंधोळी होत असत. कपडे असतील तेच ठेवीत होतो. फाटलेले शिवणे, गुंड्या लावणे, ठिगळे लावणे वगैरे दुरुस्ती हा आमच्या अंगणवाडीतील एक कार्यक्रमच होता.

सुशोभनाबाबत आम्हाला मुलांची खूप मदत होत असे. पाने, फुले, पिसे, शंख, कवड्या, घरटी सगळ्यांचाच उपयोग होत असे. अगदी कहर म्हणजे एकदा शेणाचा एक पोह चांगला व्यवस्थित चापून चोपून मध्यभागी ठेवला व त्यावर जंगली फुले आणून खोचली. लाल रंग त्या शेणावर शिंपडला. आणखी एक असेच सुशोभन लक्षात राहिले आहे. माती व शिंपले यांचे दीपगृह तयार करून त्यात वातीचे दिवे लावले होते.

स्वच्छता, सुशोभनानंतर प्रार्थना, नंतर धून, गीते, गोष्टी, गप्पा-गोष्टी वगैरे कार्यक्रम होत असत. या सर्वांची निवड करण्यामध्ये खूप दक्षता ठेवावी लागते. एकदा राजा-राणीची गोष्ट चालू होती. गुरुजी गोष्ट सांगण्यात रंगून गेले होते. मुले मात्र हळू हळू उठून जात होती आणि शेवटी जवळ जवळ सर्वच मुले गेली. असे का व्हावे, याचे चिंतन सुरू झाले. दुसऱ्या दिवशी आम्ही ससे, कुत्री, वाघ यांच्या गोष्टी सुरू केल्या. मुले रंगून गेली. "त्यांच्या जीवनाशी परिचित अशा गोष्टी, गप्पा-गोष्टी, गाणी व खेळ हवेत" हा मौल्यवान धडा आम्ही शिकलो (मी जेव्हा "मुले" म्हणते तेव्हा मुले व मुली दोन्ही येतात. प्रथमपासूनच मुलांच्या बरोबरीने मुलीही आमच्या कार्यक्रमात भाग घेत होत्या). अभिनय गीतात सर्व लहान-मोठी मुले हौसेने भाग घेत असत. फेर गीतामध्ये हात धरून गोलावर फिरावयाचे, त्यावेळी मोठ्या भावडांच्या कडेवर लहान भावडे पण असायचे. कारण ते खाली ठेवले तर रडायचे, आणि याना तर अभिनय गीतामध्ये यावयाचे आहे. ही गोष्ट लक्षात आल्यावर आम्ही तान्हा बाळांना सांभाळायचे काम एकेका विद्यार्थीनीकडे सोपवू लागलो. झाडांना झोळ्या बांधल्या गेल्या, चट्या अंधारल्या गेल्या, त्यावर जुनीपानी दुपटी आली, काही खेळणी पण आणली. हे आमचे "झाडाखालचे पाळणाघर". अंगणवाडीमध्ये खेळ घेताना बालवाडीच्या वयोगटासाठी निराळे व मोठ्या मुलांसाठी निराळे खेळ घ्यावे लागत. मोठ्या मुलांसाठी पळापळी, लपंडाव, खो खो, हुतुतु, लंगडी यांसारखे खेळ पण व्हायचे. आट्यापाट्याच्या

खेळासारखा यांचा एक खेळ आहे. तो मुलांनी आम्हाला दाखवला. रस्सीखेचाच्या खेळामध्ये चांगलाच रंग भरायचा. दिवसभर काम करून दमून-भागून आलेले पालक, जवळपास बसून आमची अंगणावाडी पहात असत. त्यांचे डोळे कौतुकाने, आश्चर्याने ओथंबून गेलेले असायचे. रस्सीखेचाच्या खेळात काही तरुण पुरुष पण सामील व्हायचे.

अशा रीतीने गाणी, गोष्टी, खेळाद्वारे मुलांना आपलेसे करण्याचे काम चालू होते. त्याचवेळी त्यांच्या बौद्धिक सुप्त शक्तींनाही जागे करण्याचा प्रयत्न चालू होता. सभोवतालची पाने, फुले, पिसे, बिया, घरटी, कवड्या आदि समृद्ध नैसर्गिक शैक्षणिक साधने तेथे उपलब्ध होती. मात्र आमचे लक्ष तिकडे जायला हवे. काटक्या गोळा करून लांब, आखूड, लहान-मोठे दगड गोळा करून जड, हलके, खुळखुळ्या शेंगा वाजवून बारीक, मोठा आवाज आदि संबोधने गप्पागोष्टींच्या द्वारे मुलांना सहज दिली जात होती. रंगाची विविधता तर अमापच होती. शहरी कृत्रिम साधनात ती बंदिस्त होते. मातीकाम जोरात व्हायचे. रंगकामासाठी झोपड्या, सारवलेली जमीन व प्रसंगी सारवलेली झाडांची खोडेही वापरली जात होती. लहान मोठी पाने त्यांच्या कडा, शिरा आदि सगळे निरीक्षण होत होते. पक्षांची नावे, घरटी, बोलणे, वीणीचे हंगाम सगळे विषय गप्पागोष्टीसाठी भरपूर होते. सारांश दृष्टी हवी. निसर्गाच्या सान्निध्यात या निसर्ग बाळांच्या सुप्त शक्तींना चांगले आव्हान देता येते.

तान्ह्या बाळाप्रमाणेच मोठी ६ वर्षे वयावरची पुष्कळ मुले-मुली असायची. त्यांना जर योग्य व्यवसाय दिले नाही तर ती बालवाडीला अनेक प्रकारे व्यत्यय आणायची. तेव्हा त्यांच्यासाठी पण सोय केली पाहिजे. म्हणून थोड्या पाट्या पेन्सिली आणून ठेवल्या. बिया, कवड्या यांच्या सहाय्याने गणित पण मुरू झाले. त्यांच्यासाठी गाणी, गोष्टी, जरा त्यांच्या वयोगटाप्रमाणे वेगळ्या घेण्यात येऊ लागल्या. गोष्टींची नाटके मोठ्या प्रमाणात होऊ लागली. खजूरीच्या चट्या, वडाच्या पानांच्या पत्रावळी वगैरे वस्तू तयार होऊ लागल्या. आमचे हे अनौपचारिक शिक्षण चांगले रंगले. मुले खूप होती. आम्हाला कोणताही त्रास न देता संपूर्ण सहकार द्यायची. आम्ही येण्यापूर्वी जागा स्वच्छ करून ठेवणे, पाने-फुले गोळा करून ठेवणे, पाणी आणून ठेवणे वगैरे कामे व्हायची. हसतमुखाने आम्हाला लांबपर्यंत ध्यायला व पोहचवायला यायची असे हे आमचे प्राथमिक शाळेचे खालचे वर्ग.

आंगणावाडी मध्ये अनुभवाने पाठणाघर, बालवाडी व प्राथमिक शाळेचे खालचे वर्ग हे एकाच गटात मुरू झाले आणि पुढे हाच विकासवाडीचा प्रयोग आम्ही कोसबाड येथे मोठ्या प्रमाणावर मुरू केला.

आदिवासी मुले

ही मुले खेळकर, आनंदी, चपळ, काटक अशी आहेत. त्यांच्यामध्ये समयसूचकता आहे. बुद्धी तीक्ष्ण आहे. धीटपणा आहे. विनोद बुद्धी आहे. ही मुले मंद बुद्धी, विकृत अशी नाहीत. तशीच ती अनाथ पण नाहीत. त्यांच्या झोपडीत त्यांना आई-वडीलांचे सहजप्रेम वात्सल्य भरपूर मिळते. आदिवासी मंडळी स्वाभिमानी आहेत. ते काम मागतात. भीक मागत नाहीत. त्यांना कोणाची दया नको. हुक्काचे हवे आहे. त्यांची अशी एक संस्कृती आहे. परस्पराशी वागण्याचे नियम आहेत. न्यायनीती आहे. ही त्यांची चांगली बाजू पाहिली पाहिजे. रक्षण केली पाहिजे. विकासाकडे नेली पाहिजे.

आदिवासींचे पराकाष्टेचे दारिद्र्य वर्षानुवर्षे त्यांच्याकडून करून घेतलेली फुकट हमाली, डोंगराळ प्रदेशात राहणे यामुळे या जमाती मागासलेल्या आहेत. याचे परिणाम लहान मुलांनाही सोसावे लागतात. त्यांना पुरेसे अन्न, वस्त्र मिळत नाही. औषधोपचार होत नाही. त्यांच्यातील सुप्त शक्तींना आव्हान देण्याचे प्रयत्न होत नाहीत. या उणीवा आहेत. म्हणून ठिकठिकाणी विकासवाड्याचा निघणे आवश्यक आहे. सकस आहार व कपडे पुरविणे याची आवश्यकता आहे. प्राथमिक शाळेच्या वरच्या वर्गातील मुलांना काम करून शिकण्याची सोय त्या त्या शाळेतच असण्याची आवश्यकता आहे.

या विकासवाड्या आदिवासी वस्तीतच हव्यात. त्यामुळे मुलांचा पालकांशी व पालकांचा शाळेशी संबंध राहतो. परस्पर संस्काराची देवाण-घेवाण होते. पालक व मुले यांचे संबंध दुरावत नाहीत. सुधारणा विकासवाडीमार्फत गावात पोचते. गरीबी व अज्ञान यामुळे आदिवासी मंडळी व्यसनात सापडली आहेत. गरीबी दूर करण्यासाठी अनेक प्रयत्न चालू आहेत. अज्ञान नाहीसे करण्याचा उत्तम उपाय म्हणजे वस्तूतून लहान प्रमाणात विकासवाडी स्वरूपाची शिक्षण केंद्रे स्थापणे हाच आहे.

विकासवाडी

कोसबाडला आम्ही टेकडीवर विकासवाडी चालवून तिचा कार्यक्रम प्रस्थापित केला. नंतर विस्तार म्हणून जवळच्याच डोंगरी पायथ्यावर लहानशी विकासवाडी काढली. ही आदिवासी वस्तीत मध्यभागी आहे. त्यामुळे

स्थानिक आदिवासींना या शाळेचे फार आकर्षण आहे. मुले वेळच्या वेळी पाठवण्याची खबरदारी ते घेतात. सवड सापडेल तेव्हा पहायला येथून बसतात. गावातील कोले वाटप, खावटी वाटप यांच्या सभा याच लहानशा झोपडीवजा इमारतीत भरतात. रात्रीचा प्रौढवर्ग येथेच भरतो. त्यामुळे ही विकासवाडी म्हणजे गावचे समाज मंदीर झाले आहे. लहान मुलेही येथे भरपूर येतात. डॉक्टरांकडून औषधपाणी घ्यायची तयारी आहे. सकाळी विकासवाडी, रात्री प्रौढवर्ग, मध्यंतरी कांही कार्यक्रम यामुळे गावातील व्यसनास थोडाफार आळा बसत आहे. एकदम तर व्यसनमुक्ती झाली, असे छातीठीकपणे सांगता येणार नाही. तेव्हा आदिवासी मुलांना शिक्षण कालात भरपूर जेवण, कपडे वगैरे मोफत देऊन वेगळे काढण्यापेक्षा त्यांची त्यांच्या वस्तीतच सोय करणे, एक वेळचे जेवण, पाट्या, पुस्तके व एक जोडी गणवेप, डॉक्टरी मदत पुरविणे एवढ्या सोयी गावातच कराव्या व मुले रात्रीच्या वेळी आपल्या झोपडीत आई-वडिलांच्या कुशीत असावी. हे मुलांच्या पूर्व प्राथमिक व प्राथमिक शिक्षणाच्या दृष्टीने योग्य वाटते. कारण पुष्कळांपैकी थोड्यांना भरपेट खाणे, पिणे, कपडालात्ता सगळे द्यावयाचे व बाकीच्यांना सगळ्यांचीच कमतरता म्हणून वंचित ठेवायचे यामुळे आदिवासी समाज योग्य गतीने पुढे जाणार नाही. पण गावात सगळ्यांना थोडी फार मदत पोहचणे व वातावरण तयार होणे यामुळे त्यांच्या सांस्कृतिक व शैक्षणिक सुधारणेस गति मिळेल असे माझे ठाम मत आहे. या बाबतीत माझ्या अनुभवाच्या दोन गोष्टी येथे नमूद कराव्याशा वाटतात.

(१) बोडीला आम्ही नुकतेच आलो होतो. डोंगरातून लाकडाच्या मोळ्या आणून विकणारा एक आदिवासी तरुण, पाणी पिण्यासाठी आमच्या विहीरीवर आला. त्याला मी बोलावून विचारले, "टिपच्या करून देशील का?" त्याने विचार करून "हो" म्हटले. भाव ठरला, चार आणे जोडी. थोड्याच दिवसांत त्याने मला (१४) जोड्या आणून दिल्या. मी १२ जोड्यांचा आदेश दिला होता. "दोन जोड्या फुकटच दे ना. तुमच्या मुलांसाठी आम्ही एवढे काम करतो. तुम्हाला टिपच्यांच्या दोन जोड्या फुकट देववत नाही." माझ्या बोलण्यात उपहास होता. गर्वोक्ति होती. त्या तरुणाने कांहीच उत्तर दिले नाही. पण चौदाही जोड्यांचे पैसे मिळावे, असा आग्रह मात्र ठेवला. मीही सगळे पैसे देऊन टाकले. पुढे आमच्या अंगणावाड्या मुरू झाल्या. त्यासाठी निरनिराळ्या वस्तीतून आम्ही फिरत होतो. एकदा टिपच्या

देणाऱ्या तरुणाऱ्या वस्तीतच नकळत गेलो. झोपडीच्या दाराशी पायावर पाय टाकून तो तरुण बसला होता. मी सहज चौकशी केली, “जेवण झाले का ?” त्यावर त्याने सांगितले “नाही कालपासून आमच्याकडे जेवायला कांहीच नाही.” या उत्तराने मी चकित झालो. “टिपऱ्यांचे दोन जोड त्याने फुकट द्याये” या माझ्या आग्रहावर हल खजिल झालो. पोटभर खाऊन पिऊन सुखी असणाऱ्याकडून फुकट वस्तू घेणे निराळे. गरीब व उपाशी यांच्याकडून फुकट वस्तू घेण्याची अथवा फुकट श्रमदान घेण्याची अपेक्षा कशी ठेवावी ? त्या दिवसापासून धडा घेतला की, आदिवासीपासून वस्तूऱ्याने सुध्दा फुकट मिळविण्याची अपेक्षा ठेवायची नाही. बोरें, करवंदें वगैरे ते आपण होऊन आणून देतात.

(२) आणखी एक असाच धडा मिळाला. १९५६ साली मी कोसबाडला कामाला सुरुवात केली. पुष्कळशी मुले अनियमित असायची. त्याची कारणे शोधित होते. एकदा कृषि विद्यालयाच्या पटांगणात ८-१० वर्षे वयाची मुले फडकी अंथरून बसली होती. “हे काय ?” म्हणून चौकशी केली, तेव्हा कळले की, “मिरच्या तोडल्या, त्याची मजुरी आज मिळणार आहे.” मुले शाळेत अनियमित येण्याचे कारण कळले. अशा पुष्कळ कामांमध्ये मुले गुंततात. तेवढीच त्यांच्या आई बापांना मोठ मिरचीची मदत होते. मग श्री. जयंतराव पाटील यांच्याशी मी ठरविले की, दुपारी शाळेत येणाऱ्या मुलांना सकाळी काम द्यावे. मी एक प्रकारचे बिल्ले खूप करून दिले आणि आमची उपस्थिती बरीच नियमित झाली.

पालकांची एक समस्या कळली. मग आमच्या इमारती बांधण्याचे काम सुरू झाले. तेव्हा काँट्रॅक्टरशी ठरवून मुलांना करता येण्यासारखी लहान लहान मातीच्या टोपल्यांनी भर टाकणे, खडे-गोटे वेचणे वगैरे कामे देवविली. डोंगरावर हिंडून धलप्या गोळा करण्याचे कामही सुरू केले. त्यासाठी मी स्वतः मुलांच्या बरोबर हिंडत असे. शाळेत येणाऱ्या मुलांनाच काम हा नियम काटेकोरपणे पाळला जात होता. आजुबाजूच्या परिसरातून १०० ते १५० मुले यायची. संध्याकाळी मुले जी काय थोडी फार मजुरी मिळवतात, ती घरी नेऊन देतात. तेवढ्याने मुलांना अगर घरातील कोणालाच पोटभर खायला कसे मिळणार ? मग आमच्या मनात एक कल्पना आली की, दुपारचे जेवण आपण त्यांना येथे देऊया. त्यांच्या तुटपुंज्या कमाईत जेवण होऊच शकत नाही. आम्ही संस्थेकडून भर घालायचे ठरवले. भात व आमटी दोनच पदार्थ. ते या मुलांचे आवडते

पदार्थ आहेत. पहिल्या दिवशी जेवणाला भली मोठी पंगत होती. हळूहळू संख्या कमी होत चालली. १५ दिवसांच्या शेवटी अवधी ३ मुले जेवायला आली. हा काय प्रकार, म्हणून शोध घेतला, तेव्हा एका पालकाने सांगितले “माझी ३ मुले आहेत. पैकी कामावर येणाऱ्या मुलाला तू पोटभर खायला देतेस. माझी २ मुले घरी एकदम उपाशी राहतात. त्याएवजी जे कांही ३/४ आणे देणार असाल, तेच घरीच द्या. म्हणजे तेचढ्या पैशात माझी तीनही मुले थोडे थोडे तरी खाऊ शकतील.” त्याचे म्हणणे एकदम पटले. मुलांच्या मजुरीचे पैसे वापरून मधल्या वेळेचे जेवण देत होते, ते एकदम बंद केले. पुढेही पैसे घरी पालकापर्यंत जातील याची काळजी घेऊ लागलो. त्याबरोबरच ते पैसे मुलांसाठीच खर्च होत आहेत याकडे लक्ष देत असतो.

येथे एक महत्त्वाचा प्रश्न उभा राहतो. मुलांना काम द्यावे, की न द्यावे ? मुलांचे खेळायचे, शिकायचे वय, त्यावेळी त्यांना कामाला जुंपणे, हा क्रूरपणा आहे. गोष्ट एकदम कबूल आहे. त्याबरोबरच पोटात कावळे कोकलतात व डोळ्यांत पाडे, कविता, भूगोल, खगोल आदीचे ज्ञान आम्ही कोंबत आहोत. तेही पाच पाच तास व चार भितीच्या आत एका ठिकाणी बसून ? याला काय नाव द्यावे ? मुलांना मोवळेपणी खेळायला हवे असते. आदिवासी मुले तर जंगलचे राजकुमार-कुमारी एके ठिकाणी डांबून बसणे त्यांना आवडतच नाही, पण आणखीही एक गोष्ट लक्षात घ्यायला हवी. “मुले काम करू शकत नाहीत” ही कल्पनासुध्दा बरोबर नाही, मुलांची शक्ती खूप असते. त्यांना काम करणे आवडते. मात्र ते काय काम त्यांना करून झेपणारे असावे, त्याच्याकडून मजुरी म्हणून मारून मटकून जुलमाने करून घेऊ नये, तर प्रेमाने करून घ्यावे, सर्व वळ काम नको. थोडा वेळ काम, थोडा वेळ शिकणे व थोडा वेळ खेळ, असे झाले पाहिजे. आदिवासींच्या आर्थिक परिस्थितीमळे कामाची मजुरी देण्याचा प्रश्न येतो. बाकी सर्वच मुलांना वरीलप्रमाणे सर्व थोडे थोडे करायची संधी हवी. हातपाय न हलवता नुसती पुस्तकी विद्या शिकणारी मुले पुढे जगाच्या व्यवहारात कमजोर ठरतात. तेव्हा आदिवासी मुलांना थोडा वेळ काम, थोडा वेळ शिक्षण ही गोष्ट त्यांच्या विकासाच्या व आर्थिक समस्येच्या दृष्टीने योग्यच आहे.

शिक्षण पद्धती

आदिवासी मुलांना आम्ही शिकविण्यास सुरुवात केली, तेव्हा आढळून आले की, (१) ही मुले लवकर शिकतात पण तितक्याच लवकर

विसरतात, (२) या मुलांच्यात एकाग्रता होत नाही. (३) ही मुले फार कमी बोलतात. हे सर्व लक्षात घेऊन आम्ही आमची शिक्षण पद्धती बदलली.

(१) मुलांनी पुष्कळ हिंडावे, सापडेल ते घेऊन यावे. शाळेत एक संग्रहस्थान तयार केले. तेथे या वस्तू ठेवल्यानंतर त्या वस्तुंचा गप्पागोष्टी, लेखन, वाचन, उदाहरणे, भूगोल, आरोग्य आदि सर्वांचा समन्वय साधावा. मुलांनी तऱ्हेतऱ्हेच्या शेंगा, पिसे, घरटी, वारुळे, हाडके, कवठी, माशाची पाठ वगैरे वस्तू आणल्या. सापसुध्दा मारून आणले. मग आम्ही गप्पागोष्टी करताना विषारी साप, बिन विषारी साप, सर्व दंशावरचे उपाय वगैरे गोष्टी सांगितल्या. पिसावरून अनेक पक्षांची नावे कळली. शेंगावरून भाजीपाला प्रकार, शिजविण्याची रीती, का खावे, कसे खावे वगैरे किततीरी माहिती देता आली. मुंग्यांच्या वारुळांच्या गप्पा तर फारच रंगल्या. मुलांनीच गोळा केलेल्या वस्तूच्याद्वारे ही माहिती मिळत होती. ती ऐकण्यात मुले गुंग व्हायची म्हणजे आपोआपच एकाग्र होऊन एकायची व लक्षात ठेवायची सवय लागत होती. चित्रे काढणे, पदार्थ शिजविणे, माती कामाचा उपयोग करून निरनिराळे प्रकल्प तयार करणे, त्यामुळे मिळालेली माहिती पक्की होत होती. स्मरणशक्तीलाही आव्हान मिळत होते. मुले कमी बोलतात. त्याची कारणे दोन आहेत. एक म्हणजे त्यांची बोलभाषा थोडी वेगळी आहे. दुसरे म्हणजे त्यांच्याशी कोणी फारसे बोलतच नाही. तेव्हा आम्ही शिक्षकांनी वारली बोलभाषा समजून घेतली. त्याच भाषेत बोलण्याचा आग्रह नव्हता. मुले बोलतात ते आम्हाला समजले पाहिजे. आम्ही सर्वसाधारण मराठी भाषेतच बोलत असू. पण शक्यतोवर सोपे शब्द, सोपी वाक्यरचना असायची. प्रत्यक्ष वस्तू अगर चित्रे दाखवायची, कृति करून घ्यायची, त्यामुळे मुलांना आमची भाषा समजत असे. गोष्टी, गाणी, नाटके वगैरेचा भरपूर उपयोग करीत असू. थोड्याच वर्षात मुले चांगली बोलकी व धीट झाली. गणितासाठी काचा, कवड्या, पिसे, पाने यांचा उपयोग करीत असू अजूनही करतो. आज एकवीस वर्षांनंतर आमच्या परिसरातील आदिवासी मुले चांगले मन लावून अभ्यास करतात, लिहितात, वाचतात, बोलतात, त्यांचे पाठांतर चांगले आहे. भाषेची अडचण नाही. आता ही मुले इतर सुधारित मुलांच्या मध्ये सहजच मिसळून जाऊ शकतात. आदिवासी मुलांच्या शिक्षणातील माझे अनुभव व त्यावरून झालेली काही मते वरील लेखात मांडण्याचा मी प्रयत्न केला आहे.

आदिवासी हस्तकलेचे व्याख्यान

उत्तमराव सोनवणे

सहाय्यक अभिरक्षी, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे

प्रास्ताविक

आदिवासींची हस्तकला त्यांच्या दैनंदिन गरजेतून निर्माण झालेली व परंपरेने चालत आलेली कला आहे. गरजेनुसार आदिवासी स्वतःच्या वस्तू स्वतः बनवितो. अशा वस्तू निर्माण करणाऱ्या आदिवासीला आपण हस्तकला कौशल्याच्या क्षेत्रातील एक कारागीर आहोत याची जाणीवही नसते. वस्तुनिर्मितीचे काम आदिवासी अतिशय एकाग्रतेने करतात. त्यामुळे त्यांच्या हस्तकलाकडे पाहताना एक वेगळाच आनंद मिळतो व वेगळाच सौंदर्याची त्यातून जाणीव निर्माण होते. देवदेवतांच्या प्रतिमा तयार करणे, रोजच्या वापरातील वस्तूंची निर्मिती करणे, विविध प्रकारची वाद्ये व सौंदर्यवाढीसाठी विविध साधने तयार करणे यात आदिवासींना विशेष रस असतो. अशा प्रकारच्या विशेष आवडीतून आदिवासी हस्तकलेचा जन्म झालेला आहे. त्यांची ही कला परंपरागत चालत आली आहे. तिच्यात बदलही घडत आले आहेत. त्यातील गुण, कलात्मकता, सौंदर्य हे देखील काळानुरूप बदलत आहेत. रोजच्या वापरातील हत्यारांच्या व साहित्यांच्या सहाय्याने आदिवासी जवळपास मिळणाऱ्या साधनांचा उपयोग करून कलाकौशल्याचे दर्शन घडविणाऱ्या वस्तू तयार करतात. हे करीत असताना आदिवासी विशेषतः धार्मिकतेच्या परंपरागत कल्पना व श्रद्धा यांची सांगड घालतो. उदाहरणच द्यावयाचे झाल्यास मृतांच्या स्मरणार्थ उभारावयाच्या शिणोलीचे देता येईल. लाकडी खांबावर केलेल्या कोरीव कामाचा तो अप्रतिम नमुना असतो. या खांबांचा आकार व उंची

त्यावरील नक्षीकाम मृतांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेनुसार कोरलेली असते. त्याचप्रमाणे मृतांचे देव म्हणजेच पितर म्हणून तयार करावयाच्या 'वाघ्या', 'वीर' व 'सुपली' वगैरे पितरांच्या प्रतिमा, देवीच्या पूजेची 'झांगळी', वारल्यांचा 'तारपा', भिल्लांची लग्नबाशिगाची टोपली, माडिया गोंडाचा 'मुंडा', 'माता', 'देवीचे घोडे', 'बडादेवा'ची पालखी, 'मरियाम' 'तेलरिन', 'कनसरी' व 'बहिरम' देवांच्या मूर्ती, 'सूर्य देव', 'चंद्र देवाचे मुखवटे' इत्यादी त्यांच्या कलाकौशल्याचीच उदाहरणे म्हणून सांगता येतील. 'मुंडा' म्हणजे लग्नातील मध्यवर्ती कोरीव नक्षीदार लाकडी खांब. या खांबावर आदिवासी हस्तकलेचा आविष्कार पहावयास मिळतो. आदिवासी हस्तकलेचा उगम त्यांच्या धार्मिकतेतून झाला आहे हे त्यावरून दिसून येते.

विविध प्रकार

सभोवतालच्या परिसरातून उपलब्ध होणाऱ्या साधनांमधून आदिवासी हस्तकलेच्या वस्तू निर्माण करतात. निर्मितीकौशल्य, वस्तूचा रेखीवपणा व हस्तकलेचा प्रकार यांनुसार त्यांच्या हस्तकलेचे खालीलप्रमाणे वर्गीकरण करता येईल :

(१) आदिवासींची विविध प्रकाराची व आकाराची पारंपारिक वाद्ये.

(२) दागदागिने व गुंगार साधने (मण्यांच्या माळा, फण्या, डब्या वगैरे).

(३) सुतारकाम, बांबूकाम व घरगुती उपयोगाच्या वस्तू.

(४) गवताच्या पिशव्या, टोप्या व विविध सौंदर्य प्रसाधने.

(५) लाकडावरील कोरीव काम व विविध प्रकारचे मुखवटे.

(६) शिकारीची आयुधे, साधने व विविध प्रकारची जाळी.

(७) भिंतीवरील चित्रे व धार्मिक कार्यातील प्रासंगिक चित्रकला.

पारंपारिक आदिवासी वाद्ये

आदिवासींना वाद्यांची विशेष आवड आहे. विविध प्रकारची व आकाराची वाद्ये तयार करण्याचा त्यांना छंदही आहे. जनावरे सांभाळणारा गुराखी मुलगा 'पावी' अगर 'तेंडूर' मोठ्या आवडीने वाजवितो. मोठी माणसे लांब भोपळ्याचा तारपा वाजवितो. रंगीबेरंगी वाखाच्या गोंड्यांनी, रंगीत मण्यांनी आणि पक्ष्यांच्या रंगीत पिसांनी आदिवासींची वाद्ये सजविलेली असतात. त्यांची वाद्ये तेच तयार करतात. आदिवासी निरनिराळ्या प्रसंगी, प्रसंगाला अनुरूप अशीच वाद्ये वाजवतात. त्यांच्या वाद्य प्रकारांतून नवीन वाद्य प्रकार प्रकाशात आणता येतील. 'तेंडूर' नावाचे गोंडाचे वाद्य आता सर्वत्र लोकप्रिय झाले आहे. 'विचित्रवीणा' हा वाद्य प्रकार आदिवासींच्या 'झांगळी', 'कहाळी' सारखाचा आहे. साधी 'झांज' अगर भजनाचे 'टाळ' घ्या ? किती विविध प्रकारचे व आकाराचे टाळ आदिवासी बनवतात. अमरावती जिल्ह्यातील मेलघाट तलशीलमधील कोरकुचे लाकडी गप्पा, टप्पा, मंजिरा टिचकुरी हेही टाळाचेच प्रकार आहेत. भिल्लांच्या इंदल पूजेतील 'झामलो' हाही एक प्रकारचा टाळच आहे. शिवाय टप्पा हे वाद्य एकाच प्रकारचे नसते. चौकोनी, षटकोनी, गोल, भरीव, पोकळ असे टप्प्याचे अनेक आकार व प्रकार आहेत. माडिया गोंडाची टिचकुरी हे वाद्य नृत्याचे वेळी आवाज करून साथ देण्यासाठी वाजविले जाते. लाकडास बाकदार पण धनुष्याकृती कोरून टिचकुरीच्या दोन्ही टोकांना गोल अगर चौकोनी आकार देतात. पावलांच्या लयबद्ध हालचालींना या वाद्याने साथ देता येते.

महाराष्ट्रातील आदिवासी लोक तयार करत असलेली विविध वाद्ये व त्यांच्या निर्मितीसंबंधीची थोडक्यात माहिती खाली दिली आहे :

अनुक्रमांक	हस्तकलेचा प्रकार	वापरावयाच्या वस्तू	निर्माण केली जाणारी वस्तू	विभाग
१	२	३	४	५
१	आदिवासींची वाद्ये	(अ) भोपळा, ताडपाने, तारपा, बांबू, मेण इत्यादी.	जव्हार ठाणे, मोखाडा ठाणे, तलासरी ठाणे, त्रिबक नाशिक, हरसूल नाशिक.	
		शांगळी	जुन्नर, पुणे, अकोला, अहमदनगर, जव्हार ठाणे, वाडा ठाणे, मोखाडा ठाणे, डहाणू ठाणे.	
		बीरी	अक्कलकुवा, धुळे, अक्राणी धुळे, चोपडा, जळगाव.	
		पावरी	अक्कलकुवा धुळे, अक्राणी धुळे, शिरपूर धुळे, चोपडा जळगाव	
	(ब) लाकूड, तार, हिरोबाई, किंगरी, परभणी, नांदेड, अक्राणी धुळे, शिरपूर धुळे.	प्राण्यांचे केस, कातडे, रोध्या. मिलडूम	अक्राणी धुळे, अक्कलकुवा धुळे, नवापूर धुळे, नंदूरबार धुळे, शहादा धुळे, चोपडा, जळगाव.	
	माती इत्यादी.	बायसनहानं डान्स डूम.	सिरोंचा, चंद्रपूर.	
		दिमकी	मेलघाट, अमरावती.	
		फरा	किनवट नांदेड, यवतमाळ केळापूर.	
		सीत्रे	सिरोंचा, चंद्रपूर.	
		प्राण्यांच्या बिगुल.	शिगाचे सिरोंचा, चंद्रपूर.	
		ताडाच्या बिगुल.	पानाचे सिरोंचा, चंद्रपूर.	
		सनई, सारंग	शहनाई, सिरोंचा चंद्रपूर. चंद्रपूर सिरोंचा, राजूर, चंद्रपूर.	
		टप्पा, गप्पा	मेलघाट, अमरावती.	
		चटकोरा टिचकुरी	गडचिरोली, सिरोंचा, चंद्रपूर.	

दागदागिने

आदिवासी विभागांत विविध नमुन्यांचे दाग-दागिने दिसतात. धातूपासून तयार केलेले विविध घाटाचे दागदागिने सर्वच आदिवासी जमातीत वापरतात. परंतु धातूपासून बनविलेल्या दागदागिन्यांची आवड मात्र धुळे, जळगाव जिल्ह्यातील भिल्ल व मेलघाटच्या कोरकु जमातीत अधिक दिसते. भिल्ल, कोरकु, येवढीच धातूच्या दागिन्यांची आवड गडचिरोली तहसीलमध्येही आढळते. इतर ठिकाणी मण्यांच्या माळांचा वापर अधिक केला जातो. भामरागड भागातील माडिया तरुणींच्या गळ्यात मण्यांचे नानाविध हार दिसतात. धातूचे निरनिराळे हार,

साखळ्या जळगाव जिल्ह्यातील पावरा लोकांच्या, धडगाव भागातील मथवाडी भिल्ल स्त्रियांच्या अंगावर दिसतात. 'कालमुध्या' व 'कथिमुध्या' सारख्या चित्तविचित्र 'हसली' सध्या चंद्रपूर जिल्ह्यात पहावयास मिळतात. लहान मुलांच्या कमरेला 'करदोडा' बांधलेला असतो त्यांतही आदिवासींची सौंदर्यदृष्टी असते. करदोड्यात लहान लहान नाजूक आवाजाची घुंगरे बांधलेली असतात, माडिया गोंड नृत्यासाठी घुंगरांचे विविध पट्टे बनवितात. गुजराथ सीमेलगतच्या भिल्लांमध्ये गवताचे विविध दागदागिने तयार करतात. त्यांचे सूबक आकार पाहून भिल्ल लोक असे नयनमनोहर दागिने

बनवितात हे कोणालादेखील वाटणार नाही राठवा, भिल्ल, कोरकु, गोंड, हलवा, कोलाम यांच्या भागांत दागिने घडविण्याचे काम केले जाते. पारंपारिक घडण आता भास पडू लागली आहे व धंदेवाईक लोकांनी आदिवासींची ही कला उचलली आहे. गडचिरोली तालुक्यातील कोरचीच्या आठवड बाजारात, मेलघाटमधील हरिसालच्या आठवडे बाजारात काही दुकाने केवळ आदिवासींचे दागदागिने विकणारी असतात. मध्य प्रदेशातील बतुल जिल्ह्यातील भैसदेहीहून ८०-९० मल व इतर ठिकाणांहूनही केवळ दागिने विकण्यासाठी येणारे सोनार, ओतारी, अतार यांची संख्या कितीतरी असते. अनेक प्रकारच्या 'मुंदी' म्हणजे आंगठ्या बाजारात पहावयास मिळतात. आदिवासींचेही स्वतःचे सोनार होते, त्यांना 'ओझा' म्हटले जाई, घटुवा पद्धतीने ते दागिने बनवीत. आधुनिक बाजारातील स्पर्धेत ते आता मागे पडले आहेत. निरनिराळ्या आकाराच्या फण्या आदिवासी स्वतःच तयार करीत. चंद्रपूर जिल्ह्यात अशा फण्यांचे विविध प्रकार आजही पहावयास मिळतात.

घरासाठीची साधने व घरगुती उपयोगाच्या वस्तू

आदिवासींच्या घराघरांत त्यांच्या हस्तकलेचे नमुने आढळतात. ठाकर, कातकऱ्यांच्या झोपड्या उभ्या आडव्या कारवीच्या कुंडाच्या, फळस, सागांची पाने व गवताने शाकारलेल्या असतात. महादेव कोळी, कोकणा आणि भिल्लांच्या घरांसाठी गरपूर लाकडाचा वापर केलेला असतो. कोरकुची घरे मात्र निराळ्या पद्धतीने बांधलेली असतात. चार लांब भिती त्यांना 'कंबर' म्हणतात. त्यांच्या सहाय्याने तीन लांबट खोल्या काढलेल्या असतात. पुढची व मागची खोली मधलीपेक्षा अर्ध असते व छप्पर उतरते असते. भिती माती व भाताच्या काडाच्या चिखलापासून तयार उभ्या केलेल्या असतात. घर बांधण्यासाठी पाथरवट मुद्दाम बोलावण्यात येतो. हलवांची घरेही अशीच परंतु लांबीने कमी पण उंच असतात. घराच्या बाहेरच्या भिती कोरून त्यांना विविध आकार दिलेले असतात. भिती शाडने सारवून त्यांवर गेरून चित्रे काढलेली असतात. हलव्यांच्या घरांसाठी वापरलेल्या लाकडावर प्राण्यांची, वनस्पतींची सुंदर चित्रे व निरनिराळे आकार व विविध नक्षीकाम केलेले असते. गडाच्या अधिपतींचे घरे कलाकौशल्यांच्या दृष्टीने महत्त्वाची आहेत. विविध प्रकारचे कोरीव काम तेथे पहावयास मिळते. अशा प्रकारची लाकडी कोरीव काम केलेली घरे 'मोखाडा' तहसीलमध्ये नवापूर, अक्कलकुवा

व सुरगणा तहसीलमध्येही पहावयास मिळतात. भिल्लांच्या घरांवर प्राण्यांचे आकार बसविलेले असतात. आदिवासींच्या घरगुती उपयोगाच्या वस्तूंमध्ये मातीच्या भांड्यांचा वापर अधिक आढळतो. वाडगी, माठ, तवा, इत्यादींचा त्यामध्ये समावेश होतो. मातीची भाजणी चमकदार काळा रंग येईपर्यंत केलेली असते. धानाच्या भांड्यांची पुढीलप्रमाणे पद्धत पहावयास मिळते. प्रथम माती चाळून घेतात. नंतर दोन-तीन दिवस पाणी घालून माती पातळ करून ठेवून देतात. तिसऱ्या दिवशी ती उपसून उघड्यावर सावलीत पसरून फेकतात व चांगली सुकू देतात. चौथ्या दिवशी सकाळीच तुडवून त्याचा नरम व मऊ गारा करतात. व त्यानंतर तिच्यापासून विविध आकार देऊन वस्तू व वस्तूवरील नक्षीकाम केले जाते.

मातीच्या भांड्याबरोबरच आजूबाजूस सापडणाऱ्या भोपळ्याचा उपयोगही आदिवासी भांड्यासारखा करतात. झऱ्यातून पाणी उपसून घेण्यासाठी, पाणी पिण्यासाठी, ताडी, गोरगा झाडावरून काढण्यासाठी, तेल ठेवण्यासाठी, आणि जंगलात पाणी नेण्यासाठी भोपळ्यांचा उपयोग होतो. पाण्यासाठीच्या भोपळ्या-भोवती बांबूच्या बारीक कामट्यांनी विणून घेतात किंवा झाडाच्या सालींनी विणून घेतात. बारीक देठाच्या लांब व शेवटी फुगीर आकाराच्या भोपळ्यांना फुगीर ठिकाणी गोल भोक पाडून आतील गर व बीया काढून टाकतात. अशा भोपळ्यांच्या देठाकडील लहान भोक पाडतात. याचे अनेक उपयोग केले जातात. मद्यपानासाठी याचा उपयोग केला जातो. भिल्ल लोक अशाच भोपळ्याची गुडगुडी करतात. आदिवासी झाडांच्या पानांचे द्रोण व पत्रावळ्या सहजतेने बनवितात. मेलघाटमधील कोरकू धान्य साठविण्यासाठी मातीचे साठवण तयार करतात. तसेच धान्य भरडण्यासाठी मातीची जत्ती किंवा 'घीसी' नावाचे जातेही तयार करतात. धान, कोसगी, नागली इत्यादी धान्यांची टरफळे काढण्यासाठी जत्तीचा उपयोग होतो. अशा प्रकारची लाकडी जाती ठाणे, नाशिक, जळगाव भागातील आदिवासी वापरतात. 'चाटू' ही गांडाची लाकडी पळी, पीठ मळण्यासाठी लाकडाची 'काथवट' ते वापरतात. घरगुती वस्तूंमध्ये खाटांचे अनेक प्रकार आढळतात. माडिया गोंडाच्या 'बाजा' बांबूच्याच असतात. वीणही बांबूच्या पातळ पट्ट्यांची असते. झाडांच्या ओल्या सालींनी विणलेल्या खाटाही हे लोक वापरतात. अशा खाटा विणताना विविध प्रकारचे नक्षीकाम केलेले असते. नक्षीकामाच्या रेखा आणि विण यांनी तयार झालेल्या सुंदर सुंदर आकृत्या मनोवेधक असतात. बांबूची भांडीही करून

वापरतात. आदिवासी क्षेत्रात बांबूच्या विविध आकाराच्या टोपल्या सर्वत्र बनविल्या जातात.

बांबूकाम

बांबूकाम ही एक आदिवासींची हस्तकला आहे. आदिवासींनी बांबूच्या बनविलेल्या टोपल्यांचा आकार व विणकाम या सर्व दृष्टींनी बांबूकाम अप्रतिम असते आणि विविध उपयोगांच्या विविध टोपल्या ते तयार करतात. त्यांना 'साकुरी', 'वीट्या', 'फलोरी', 'हेटे साकुरी', म्हणतात. आदिवासींच्या या हस्तकला व्यवसायाचा चांगला उपयोग होण्यासारखा आहे.

आदिवासी विविध प्रकारचे धनुष्यबाण बांबूपासून बनवितात. बांबूच्या छामट्यांनी विणलेला तट्या घरांच्या भितीसाठी उपयोगाला येतो. बांबूची भांडीही आदिवासी बनवितात. शिकारीच्या अनेक हत्यारात बांबूच्या साधनांचा उपयोग होतो. 'तेलेडुंका' हे एक असेच माडिया गोंडाचे मासे पकडण्याचे साधन चार-पाच फूट लांबीच्या पोकाळ बांबूपासून हे बनविलेले असते. एक बाजू चिरून अनेक कांबी केलेल्या असतात. या चिरलेल्या 'छामट्या' दोऱ्याने अगर वाखाच्या बारीक दोरीने विशिष्ट पद्धतीने विणून घेतात तर दुसरी बाजू अखंड असते. हस्तकौशल्य व विविधता या दृष्टीने खालील भागात ही हस्तकला आढळून येते :

मण्यांच्या साळा, फण्या, डब्या इ. वैयक्तिक श्रृंगाराची साधने

मण्यांच्या साळा बनविण्याची आवड आदिवासींत आहे. गळ्यात, फेट्यावर, कपाळावर, हातात, केसांवर, केसांत, कमरेला बांधण्यासाठी आदिवासी "मण्यांच्या साळा" तयार करतात. लाकडी मणी आदिवासी घरीच तयार करतात. लहान फळांच्या 'बीया' व रंगबेरंगी दगड जंगलातून जमवून त्याचाही ते वापर करतात. नकली मणी आठवडे बाजारातून ते विकत आणतात. मणी आवडीनुसार रंगबेरंगी दोऱ्यात ओवतात. "डुम्मे", "गोपीन डुम्मे", "मुंगे", "मोतीने डुम्मे" असे मण्यांच्या साळांचे प्रकार आदिवासी तयार करतात.

"फण्या" आणि "डब्या" बनविण्यात माडिया गोंड कुशल आहेत. माडिया गोंड तरुण-तरुणींमध्ये "हिचाडी-फणी" ही प्रेमाचे प्रतिक समजली जाते. त्यामुळे माडिया तरुण-तरुणी अशा फण्या जास्तीत जास्त आकर्षक आणि कलात्मक बनविण्याचा प्रयत्न करतात. बांबूच्या लहान पातळ कांबी एका टोकास दोऱ्याने बांधून फणी तयार केली जाते. फण्यांच्या अनेक प्रकारांत ही बांधावयास अवघड परंतु दिसण्यात आकर्षक असते.

माडिया गोंड जमातीत तंबाखूच्या डब्याही बनवितात. चंद्रपूर जिल्ह्यात एटापल्ली भामरागड भागात अशा डब्या घरोघर आढळून

हस्तकला	प्रकार	निर्माण झालेली वस्तू	तालुका	जिल्हा
बांबूकाम	.. वाद्ये	.. पाऊल (पावा)	.. केळापूर, वर्णी.	.. यवतमाळ
	पावसाची छत्री	.. रेखी	.. एटापल्ली, भामरागड भाग	.. चंद्रपूर
		.. इरले	.. जव्हार	.. ठाणे
			.. मोढाड	.. ठाणे
			.. तलासरी	.. ठाणे
			.. सुरगणा	.. ठाणे
			.. जुन्नर	.. पुणे
			.. आंबेगाव	.. पुणे
			.. अकोला	.. नगर
			.. अकोला व इतरत्र	.. नगर.
	मासे पकडण्याचे साधन	तेलेडुंका, भोटड, साटा भोटड व इतर फास.	सिरोंचा	.. चंद्रपूर .. ठाणे, नाशिक.
		टोपल्या	.. सर्वत्र	आदिवासी धुळे, जळगाव, विमागात. चंद्रपूर, अमरावती
		पक्षी पकडण्याचे फासे. धनुष्यबाण.	सिरोंचा	.. चंद्रपूर
			सिरोंचा	.. चंद्रपूर
			चोपंडा	.. जळगाव
			अकणी	.. धुळे
		फण्या	.. सिरोंचा	.. चंद्रपूर

येतात. अशा डब्यासाठी लाकूड कोरून वरील भागावर नक्षीकाम केले जाते. शिशाच्या रसांचा पातळ मुलामा डबीवर दिला जातो. त्यामुळे ती भक्कम होते. माडिया लोक धातूच्याही डब्या बनवितात. विविध प्रकारच्या नक्षीने नटलेल्या डब्या पाहून त्यांच्या कला-कौशल्याची प्रचिती येते. कठिण कवचाच्या फळांचा उपयोगही डब्यांसाठी केला जातो. "कोरकू" लोकही अशा प्रकारच्या डब्या बनवितात.

गवताच्या टोप्या, पिशव्या इ. वस्तू

ठाणे जिल्ह्यातील जव्हार भागात वारली व कोकणा जमातीची मुले गवता-तणापासून विणून टोप्या बनवितात. "फेल्डहेट" सारख्याच या टोप्या दिसतात, गवताची चमदार सोनेरी झाक त्यावर असते. टोप्यांप्रमाणेच "टोकरीच्या" आकाराच्या लहान लहान पिशव्याही गवतापासून बनविल्या जातात. नाशिक जिल्ह्यातील पेठ भागात असे कारागीर आहेत. "लेडिज पर्स" म्हणून याचा उपयोग सहज होऊ शकेल. गवताच्या काड्यांची वेळणीही आदिवासी लोक तयार करतात. त्याचप्रमाणे अनेकविध तोरणेही बनवितात. घरांत शोभेसाठी ठाणे जिल्ह्यातील आदिवासी तांदळाच्या लोब्या व गवताचे तुरे यांच्या मुरेख आकृती बनवितात. चंद्रपूर जिल्ह्यात शिंदीच्या पानांच्या मुरेख मुंडावळ्या बनवितात. गवताच्या चुंबळीही तयार केल्या जातात.

गवताची हस्तकला खालील भागात अस्तित्वात आहे :

प्रकार	तालुका—जिल्हा
गवताच्या टोप्या	.. जव्हार—नाशिक
गवताच्या पिशव्या	.. पेठ—चंद्रपूर
गवताचे बटुवे सिरोंचा—चंद्रपूर
पानांच्या मुंडवळ्या	.. सिरोंचा—चंद्रपूर

लाकडावरील कोरीव काम

लाकडावरील कोरीव कामात महाराष्ट्रातील अनेक आदिवासींचे कौशल्य दिसते. पांगऱ्याचे लाकूड कोरून वारली व कोकणा 'भवाड्याचे' मुखवटे तयार करतात. घरासाठी वापरावयाचे लाकडावर हेलबा लोक नक्षीकाम करतात. पक्षी व प्राण्यांचे आकार कोरतात. गोंड व माडिया गोंड आणि कोरक लग्न समारंभासाठी मध्यवर्ती खांब "मुंडा" तयार करतात. त्यावर विविध प्रकारचे कोरीव काम करतात. मृतांच्या स्मरणार्थ उभारावयाची स्मारके "शिणोली" "मरसिंग मुंडा" निरनिराळ्या आकाराचे

असतात. वाघ्या दैवत करण्यासाठी लाकडावर कोरीव काम केलेले असते. अशा प्रकारे अनेक-विध आकार व प्रकारच्या लाकडी कोरीव वस्तू आदिवासी करीत असतात. हस्तकला व्यवसायातील आदिवासींची कुशलता मोठी आहे. ती लक्षात घेऊन मध्य प्रदेशातील जगदालपूर येथे श्री. अरुण गुहा यांनी ऑक्सफर्ड विद्यापीठाच्या सहाय्याने 'डॉसिंग कॅकटस' नावाची संस्था सुरू केली आहे. लाकडी कोरीव कामात वाकबगार असलेल्या माडिया, मुरिया आदिवासींना इथे प्रशिक्षण, प्रशिक्षित शिक्षकांचे मार्गदर्शनाखाली दिले जाते. आदिवासी पुरुष एकटा प्रशिक्षणाला निवडला जात नाही. त्या आदिवासीचे सारे कुटुंबच या संस्थेत बोलावले जाते आणि त्या कुटुंबाला प्रशिक्षण दिले जाते. १९६० पासून आतापर्यंत नॅशनल हॅंडिक्रॅफ्ट टॅलेंट स्पर्धांमध्ये लाकडी कोरीव कामासाठी पहिल्या क्रमांकाची १६ विविध बक्षिसे या संस्थेच्या विद्यार्थ्यांना मिळाली आहेत. महाराष्ट्रातील आदिवासींची ही कला जोपासण्यास देखील वाव आहे.

या हस्तकला कौशल्याची महाराष्ट्रातील काही ठिकाणे खाली दिली आहेत :

हस्तकला	निर्माण झालेली वस्तू	तहसील	जिल्हा
आदिवासी ..	(१) तंबाखूच्या डब्या 'पोआ तिहाणा घोटा' ..	सिरोंचा	.. चंद्रपूर.
	(२) 'मुंडा' लग्न खांब ..	मेलघाट	.. अमरावती.
		गडचिरोली	.. चंद्रपूर.
		राजुरा	.. चंद्रपूर.
		सिरोंचा	.. चंद्रपूर.
	(३) फण्या 'हिवाडी' ..	सिरोंचा	.. चंद्रपूर.
	(४) 'शिणोली' मृताच्या स्मरणार्थ उभारावयाचे खांब.	मेलघाट	.. अमरावती.
		सिरोंचा	.. चंद्रपूर.
	(५) मुखवटे ..	अक्राणी	.. धुळे.
		पेठ	.. नाशिक.
		चोपडा	.. जळगाव.
	(६) घरासाठी लाकडी कोरीव काम ..	गडचिरोली	.. चंद्रपूर.
		साकोली	.. मंडरा.

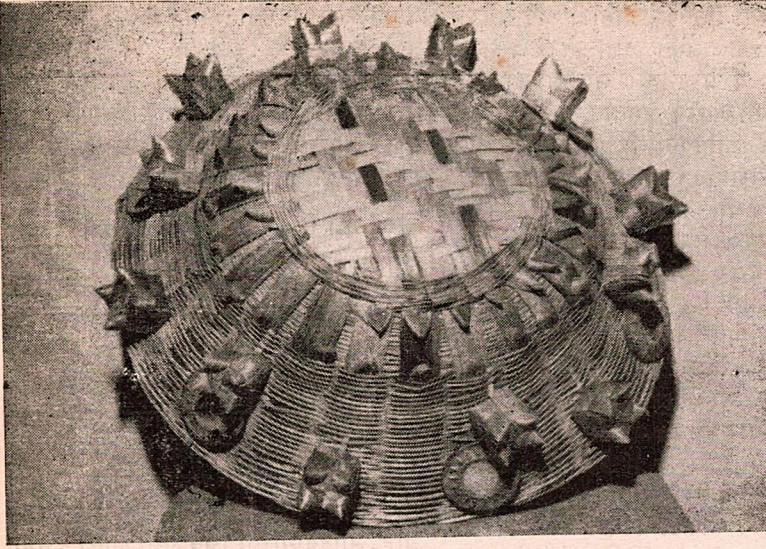
आदिवासी हस्तकला कौशल्याच्या काही अंगांचा वर उल्लेख केला आहे. याशिवाय शेतातली बूजगावणी तयार करण्यात त्यांच्या मध्ये कलाकौशल्याच्या दृष्टीने वाखाणण्याजोगी विविधता आढळून येते. शिकारीची विविध हत्यारेही महाराष्ट्रातील आदिवासी तयार करतात. आदिवासी हस्तकला कौशल्यात मातीच्या देवता व लाकडी आणि मातीच्या प्राण्यांचा उल्लेख करावा लागेल. मेलघाट भागात दिवाळीच्या दिवसांत मातीचे हत्ती बनवून त्यावर छोट्याछोट्या पणत्या

बसविलेल्या दिसतात. यवतमाळ जिल्ह्यांत वणी व चंद्रपूर जिल्ह्यांत गडचिरोली व सिरोंचा तहसीलमध्ये देवीस अर्पण करण्यासाठी मातीचे हत्ती, घोडे, बल इत्यादी प्राणी तयार करतात. मातीचे देव धुळे व नासिक जिल्ह्यांत तयार केले जातात.

आदिवासींची चित्रकला ही सूचित (सांकेतिक) चित्रकला आहे. आदिवासी सहसा हेतूशिवाय चित्र काढीत नाहीत. भितीवर काढावयाची चित्रे आदिवासी जमातीच्या हेतू व संकेतानुसार ठरलेली असतात. भरपूर पावसाळा येण्यासाठी वेडकाची चित्रे ते रंगवतील तर दृष्टात्म्यास घरापासून दूर ठेवण्यासाठी 'सूर्यदेव' 'चंद्रदेव' यांची चित्रे रंगवतील. मेलघाटमधील कोरकूममध्ये 'स्वस्तिक' फार प्रिय आहे. गर्डाचिरालीमध्ये 'बडादेव' प्रिय आहे. आदिवासींच्या चित्रकलेत खालील नमुने आढतात :

- (१) भितीवरील चित्रकला
- (२) गोणपाटावरील चित्रकला
- (३) धार्मिक विधीच्या वेळी धान्याने काढलेली चित्रे.

अंगावरील 'गोंदण' हाही चित्रकलेचाच एक प्रकार आहे. डहाणू तालुक्यातील आदिवासी तरुणांस चित्रकलेच्या क्षेत्रात राष्ट्रीय पारितोषिक मिळाले आहे. व त्यांच्या अनेक चित्रांची आर्ट गॅलऱ्यांमधून प्रदर्शने झालेली आहेत. आदिवासींच्या घरांच्या भितींवर अशी चित्रे पहावयास मिळतात. ठाणे जिल्ह्यात डहाणू, तलासरी, मोखाडा, नाशिक जिल्ह्यात सुरगाणा, बागलण तालुक्याचा साल्हेर मुल्हेरचा भाग धुळे जिल्ह्यात अक्राणी महाल, अमरावती जिल्ह्यात मेलघाट, चंद्रपूर जिल्ह्यात

‘ रेकी ’, Rain hat of the tribals, Used throughout the State

गडचिरोली व भंडारा जिल्ह्यातील साकोली तहसीलमध्ये आदिवासींच्या चित्रकलेचे विविध नमुने पहावयास मिळतात.

आदिवासींच्या हस्तकलांच्या संदर्भात आणखी एका कलेचा उल्लेख अपरिहार्य आहे. ‘भावाडा’ या नृत्य प्रकारासाठी कागदाचे विविध मुखवटे ठाणे, नाशिक जिल्ह्यात बनविले जातात. आदिवासी नृत्यांमध्ये मुखवटे सर्वत्र वापरतात. भोपळे रंगवून, लाकडे कोरून असे मुखवटे तयार केले जातात. मुखवटे वापरून सांगे घेण्याची आवड त्यांना आहे. कागदाचे मुखवटे बनविण्याची त्यांची हस्तकला विशेष प्रयासाची व कौशल्याची आहे. रद्दी कागद साधारणतः २५ ते ३० दिवस भिजत ठेवतात. भिजलेल्या कागदामध्ये मेथा भिजवून घालतात. हे मिश्रण चांगले कटून घेऊन त्याचा लगदा तयार करतात. घाबड्याचा थोडा डिकही त्यात वापरतात. हा लगदा तयार झाल्यावर निव्वळ कल्पनेतील आकार ते तयार करतात. ही हस्तकला आता मागे पडू लागली आहे. निसर्गात निर्माण होणाऱ्या रंगांची जागा आता रासायनिक रंग घेऊ लागले आहेत.

आजच्या आधुनिक जगात यंत्रांच्या सहाय्याने निर्माण केल्या जाणाऱ्या वस्तूमुळे सर्व क्षेत्रांत क्रांती झालेली आहे. अशा वस्तूंचा शिरकाव आदिवासी भागातही झालेला आहे. आदिवासी गरजेनुसार वस्तू बनवीत आला. आता तो गरजेनुसार बाजारात वस्तू शोधताना दिसू लागला आहे. स्वतःवर तो अवलंबून होता तो आता

हळूहळू परावलंबी होत आहे. यंत्रनिर्मित वस्तूंबडे आदिवासी आकर्षित होत आहे व त्यामुळे त्यांच्या पारंपारिक हस्तकलांकडे दुर्लक्ष होत आहे. बाजारी वस्तूमुळे तो परिश्रम करण्यास तयार होत नाही असे आढळून येते. आदिवासींची हस्तकला आदिवासींमध्ये उदासीनता व कृत्रिम आकर्षणता निर्माण झाली तर, हळूहळू नष्ट होत जाईल. त्यासाठी महाराष्ट्रात ‘डॉसिंग कॅव्हट्स’ सारख्या संस्था उभारावयाची गरज आहे.

★ ★

FORM IV

(See Rule 8)

1. Place of publication	28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
2. Periodicity of Publication	Bi-Annual.
3. Printer's name	Manager, Government Central
Press, Bombay.
Nationality	Indian.
Address	Government Central Press,
Bombay.
4. Publisher's name	G. M. Gare
Nationality	Indian.
Address	28, Queen's Garden,
Pune 411 001.
5. Editor's name	G. M. Gare.
Associate Editor	P. R. Sirsalkar.
Nationality	Indian.
Address	28, Queen's Garden,
Pune 411 001.

I, G. M. Gare, hereby declare that the particulars given above are true to the best of my knowledge and belief.

Dated 25-3-1980.

(G. M. GARE),
Signature of Publisher.

List of studies and research projects completed and in progress

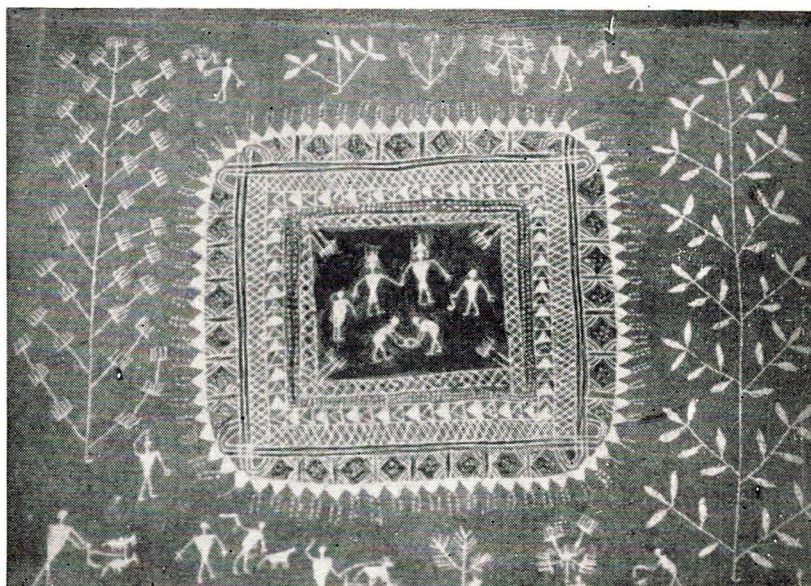
63. Evaluation of Ashram School Complex (1977) A case study of Kinwat tahsil of Nanded district.
64. Evaluation report of the scheme of electric pumps (1977) A case study of Kinwat tahsil.
65. Health conditions of the tribals in Maharashtra (1978)
66. Special schemes and projects for the development of primitive scheduled tribes (1978)
67. Ashram School locations survey for the year 1977-78 (1978)
68. The Forest Labourers Co-operative Societies in Maharashtra and Gujrat : Their significance in tribal development. (1979)
69. Ashram School locations survey for the year 1978-79 (1979)
70. Fairs and Festivals in Tribal Sub-Plan Areas (1979)
71. Status of the land ownership of the tribal people and how far the legal and actual position merge : various steps taken to protect their interests and the present policy about alienation and allotment of land. (1979)
72. List of villages having 50 percent concentration of tribal people outside the Tribal Sub-Plan Area and outside the Additional Tribal Sub-Plan Area.
73. Statistics on Tribal Education (1980)
74. Manual of training (1980)
75. महाराष्ट्रातील आदिवासी, त्यांचे सामाजिक प्रश्न आणि कल्याणाच्या योजना. (Modified report under printing) (1980).
76. महाराष्ट्र राज्यातील वनविषयक सवलती व योजना. (Under Printing) (1980)
77. Pamphlet on Tribal Museum (1980)
78. Socio-economic profiles of the Scheduled Tribes in Maharashtra (1980)
79. Compendium of orders and directions issued by Government in respect of Scheduled Tribes. (1980)
80. Universal Bench Mark Survey (Field work of villages and hamlets completed) (1980)

Studies in progress—

1. Ashram School locations survey for the year 1979-80 (1980)
2. Socio-economic survey of selected Vimukta Jatis and Nomadic Tribes in Maharashtra.
3. आश्रमशाळा समूह योजना : मूल्यमापन.
4. Evaluation of the scheme of Dairy Development Project, Dabchari, Thane district.

*The reports from Nos. (1) to (22) have been printed in March, 1979 issue and Nos. (23) to (62) in the September 1979 issue

Traditional painting of Warli tribe, representing Marriage chowk.

TRIBAL RESEARCH BULLETIN

Tribal Research and Training Institute
Maharashtra State, Pune 411 001

Tribal Research Bulletin is a Bi-Annual Bulletin published in March and September. Contributors can contribute articles pertaining to Tribal Research.

Guidelines for contributors

The normal length of an article should be between 1,500 and 3,000 words.

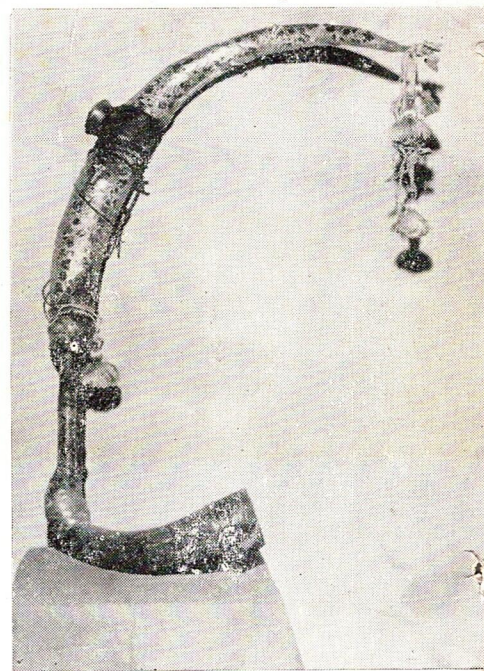
The manuscripts to be published in this Bulletin should be typewritten in double space on one side of the paper and carefully corrected for any typing errors. The matter should be organised under suitable headings.

Manuscripts are not returned.

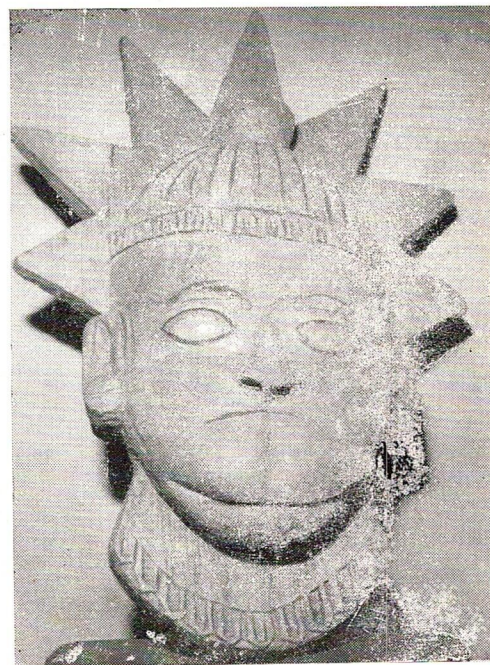
The Editor is not responsible for the views expressed by the writers in this Bulletin.

Twenty off prints with a copy of the Bulletin are supplied free of charge to the contributor.

All correspondence should be addressed to the Editor, Tribal Research Bulletin, Tribal Research and Training Institute, 28, Queen's Garden, Pune 411 001.

" Biri " : Musical Instrument of Bhils.

"Bhavada Mask" of Roknas of Nasik District, Representing God Hanuman.